

A FŐVÁROSI LAKÁSHELYZET

ÉS A

"WEKERLE" ÁLLAMI MUNKÁSLAKÓ -

TELEP

/ 1908 - 1945 /

Doktori dolgozat.

Körmöczi Katalin.

A tanulmány a Kispesti Állami Munkáslakótelep keletkezésének körülményeit, magát a telep építését, és a munkástelep életének történetét igyekszik feltárni és rögzíteni. Egy olyan munkáslakótelepét, amelynek építését az Osztrák-Magyar Monarchia magyar pénzügyminisztere kezdeményezte, amelynek építkezései a Horthy-korszakban nyertek befejezést, s amely ma is áll, és ma már Kispesttel együtt a főváros XIX. kerületének alkotó eleme. De ma is "Wekerle-telep", Budapest egyik karakteresen körülhatárolt, jellegzetes topográfiai egysége.

A kapitalista állam munkástelep-építkezése kapcsán a kérdések sora merül fel. Milyen politikai, gazdasági, szociális viszonyok késztették létrehozását? Mi volt a célja, funkciója a század első évtizedében épülő munkáslakótelepnek? Kik voltak lakói? Jelentett-e módosulást a lakók politikai szemléletében, hogy az állam lakótelepén éltek? Milyen életkereteket nyújthatott a kapitalista állam által épített és fenntartott lakótelep?

A dolgozat a felsorolt kérdésekre keresi a választ, az igen szerteágazó és nehezen, illetve szétszórtan fellelhető forrásanyag alapján. A téma jellegéből adódóan, és a Wekerle-telep bonyolult közigazgatási helyzetéből eredően a teleppel kapcsolatos iratanyag szétszórtan, több levéltárban nyert elhelyezést. Így a Magyar Országos Levéltárban, a Pest megyei Levéltárban, a Fővárosi Levéltárban és a Párttörténeti Intézet Archivumában őriznek a teleppel kapcsolatos iratanyagot. Az elsődleges forrásértékű iratanyagon túl a dolgozat forrásmunkaként használta fel a témával kapcsolatos monografikus műveket, hirlap és folyóirat cikkeket, tanulmányokat.

A dolgozat nyolc kérdés-csoport köré tömörül, szerkezeti felosztásában az időrendi helyett a tematikai felosztást választja. Egy témán belül viszont igyekszik a történés időrendjét tartani, de itt is a mondanivaló súlypontosítása a domináló szerkesztési elv.

A nyolc fejezet a következő témákat dolgozza fel:

- I. A fővárosi lakosság lakásviszonyai a századforduló éveiben, különös tekintettel a munkáslakosságra.
- II. Városi és állami lakáspolitikai a századfordulón, s az 1908.évi XXIX.tc.
- III. A Wekerle Állami Munkáslakótelep tervei és építése Kispesten.
- IV. A munkáslakótelep infrastrukturájának ismertetése és értékelése.
- V. A telep benépesítése, bérleti feltételek a munkáslakótelepen és a Wekerle-telep közigazgatási problémái.
- VI. Az állami lakótelep társadalmi szerkezete, szociográfiai képe, politikai arculata.
- VII. A Wekerle-telep közművelődési, oktatási intézményei, s azok ideológiai beállítottsága.
- VIII. A kapitalista állami szociálpolitika és a Wekerle Állami Munkáslakótelep értékelése.

I.

Budapest gazdasági és társadalmi szerkezete a kiegyezés és az első világháború közötti időszakban strukturális átalakuláson ment keresztül. A város kapitalizálódásának és urbanizálódásának legdinamikusabb periódusa az 1867-tel és az 1914-gyel határolt időszak. Ez idő alatt jött létre az 1972. évi XXXVI.tc. alapján az egyesített magyar főváros; Pestből, Budából, Óbudából. 1872 után Budapest az ország fővárosává vált gazdasági, társadalmi, közigazgatási, politikai és kulturális vonatkozásban egyaránt. Korábban, hol egyik, hol másik város betöltötte ugyan a közigazgatási centrum funkcióját, és Pest a XVIII.sz.végétől egyre inkább a nemzeti piac központjává lett, de az 1867-tel nagyobb lendületet vevő kapitalizálódás során Pest iparosodása olyan méreteket öltött, hogy az ország ipari centrumává is nőtt; kereskedővárosból a századfordulóra kapitalista nagyvárossá lett. De csak az 1872-es törvény adta meg azokat a kereteket, amelyek alapján az ország teljesértékű központjává lett Budapest. A törvény pedig annak a fejlődésnek sorába illeszthető, amelyet 1867 indított meg, teret engedve a kapitalizálódás folyamatának.

Az ország teljesértékű fővárosa, iparosodó nagyváros, a leginkább kapitalista város - magyarországi méretekben - a századforduló idejére Budapest. Gazdasági és társadalmi életében bekövetkező minőségi, strukturális változások alapját a mennyiségi változások, illetve a mennyiségi arányok átalakulása, változása képezte.

Budapest népességének alakulása az adott időszakban amerikai méreteket öltött. Az 1869-ben 270 685 lakosu Pest és Buda, 1890-ben 505 763, 1900-ban már 732 322 és 1910-ben 881 601^{/1/} lakost számlált. Negyven esztendő alatt a népességnövekedés több mint 600 000. Ezzel a növekedési ütemmel nemcsak hogy minden magyar várost messze maga mögött hagyott Budapest, de európai viszonylatban is egyedülálló a fejlődése. 1870-ben Európa városai sorában a 16.helyet foglalta el, 1910-ben már az előkelő 8. helyre került.

Budapest hatalmas arányú népességnövekedését, az elenyésző természetes szaporulat mellett, az újonnan betelepültek száma adta. Az erős iparosodásnak indult város új ipari munkalehetőségei vonzerőként jelentkeztek a nagyváros körzetén kívül is, szivóhatása országos kihatású volt. A vidék nincstelen, kispénzü és vagyonu mezőgazdasági munkásai munkalehetőséget, biztosabb megélhetést kerestek a főváros üzemeiben, gyáraiban. Beáramlásuk következtében nem csupán számszerűen növekedett a város lakossága, de a népesség foglalkozás szerinti megoszlása is lényegesen átcsoportosult. Az őstermelők, napszámosok százalékos aránya 1840 és 1910 között visszaesik, a közszolgálatban alkalmazottak, szabadfoglalkozásuk száma 8,4 %-ról 10,2 %-ra nőtt. Az iparban, forgalomban alkalmazottak száma mutat legnagyobb növekedést, 51,7 %-ról a 20 év alatt 68,5 %-ra nőtt.^{12/}

A mindinkább kapitalista városi társadalmi szerkezet mellett ebben az időszakban alakult ki a kapitalista nagyvárosi szintű városkép is. A szaporodó üzemek és gyártelepek mellett nagyarányú köz- és magánépítkezések formálják a város képét. Kiépült a főváros úthálózata, a közutak, sugárutak, nagyvárosi szintre emelkedett a közlekedés, épült a víz, gáz, csőhálózat, a közvilágítás a belső területeken. Az 1880-as évektől a lakóházépítkezések is nagy lendületet vettek, 1869 és 1910 között a fővárosban 149 280^{13/} lakás épült fel. Az új lakások száma az ez idő alatt felgyült 600 000-es lakónövekedéshez viszonyítva nem mutat túl rossz arányt. Budapest mégis lakáshiánnyal küszködött a múlt század utolsó harmadától kezdve. A felépült új lakóházak ugyanis a felsőbb osztályok, rétegek lakásigényeihez igazodtak, éppen a lélekszaporulat nagy többségét adó munkás és egyéb kispénzü elemek lakásszükségletei maradtak kielégítetlenül. Számszerű adatokra támaszkodva foglalkozott ezzel a problémával Varga Jenő is, a Társadalomtudományi Társaságban tartott előadásában:

"Ha Budapest lakosságát nem választjuk szét osztályok szerint, hanem az egész népesség lakásviszonyait vizsgáljuk, akkor Budapesten is javultak a lakásviszonyok az utóbbi évtizedekben, minden lakásnyomorúság ellenére. Így az átlagos szobánkénti laksűrűség 1901-ben 2,88, 1911-ben már csak 2,60 volt. A baj abban rejlik, hogy a lakásviszonyok átlagos megjavulása kizárólag a vagyonos néposztályok lakásviszonyainak javulása folytán mutatkozik, a szegény néposztályok lakásviszonyai ellenben javulást nem mutatnak".^{/4/}

Ferenczi Imre kimutatása szerint is, - aki külön munkát szentelt a fővárosi munkások lakásproblémáinak - a századforduló táján csökkent az egyszobás - és általában kislakások építése. 1898 és 1904 között a munkások számára elérhető lakások aránya fokozatosan 79,2 %-ról 61,7 %-ra esett vissza, tehát 17,5 %-kal romlott az arány.^{/5/} az időszak alatt. A lakásnyomor a századfordulón és a XX.sz. első éveiben rendkívül magasra hágott, már 1900-ban sem érte el az üresen maradt lakások száma az ideális 3 %-ot, s ez 1907-re 0,2 %-ra csökkent.^{/6/}

Budapest munkáslakosságának növekvő ütemével nem tartott tehát lépést a lakásépítkezés, s mivel az új munkásrétegek nem rendelkeztek az építkezésekhez szükséges anyagiakkal, a város munkás és peremkerületeiben húzták meg magukat al- és ágybérletekben, pincelakásokban, tömegszállásokon vagy éppen hajléktalanul. Az 1901-es népszámlálás szerint 5088 háztartás nem birt saját lakással, minden ezer lakos közül 7,24 ágyra-járó volt.^{/7/}

A század első évtizedének statisztikái; 1901, 1906, 1909 és 1911-es adataikkal fényt derítenek a főváros munkáslakás-problémáira. 1906-ban 36 000 ember kaszárnyákban, nyomortanyákon lakott, albérló és ágyrajáró a lakosság 14 %-a volt, összesen 110 260 ember, a pincelakók száma 1771, az 1890-ben számlált 4611-gyel szemben.^{/8/} Javuló tendenciát egyedül az

utóbbi adat mutat, mert a lakások zsúfoltsága fokozódott. Az 1906-os népszámlálás lakásviszonyokra is kiterjedő adatai alapján Budapest az egy - kétszobás kislakások városa: a lakások 67,77 %-a egy és kétszobás.^{/9/} A laksűrűség, illetve zsúfoltság abból adódik, hogy az albérlők és ágyrajárók zöme ezekben az egy-és kétszobás lakásokban lakik, az összlakosságnak így 64,95 %-a kislakások lakója. Az aránytalanság még feltűnőbb, ha tekintetbe vesszük, hogy az 51,99 %-ot kitevő egyszobás lakásban a lakosság 47,66 %-a lakott, kétszobásban, azaz a lakások 15,78 %-ában pedig 17,29 % lakosság élt.^{/10/} 39 000 ember pedig abban a 12 800 konyha nélküli lakásban lakott, amely az összes lakások 8,2 %-át jelentette.^{/11/} Budapest 157 007 lakásából csak 97 774 /62 %/ olyan lakás volt, amelyben csak egy család tagjai laktak, ezek között 28 053 lakásban a család által alkalmazott cseléd is lakott. 59 933 lakásban viszont /38 %/ albérlők /110 260/ és ágybérlők /27 323/ is laktak. E közel 60 000 idegenekkel megosztott lakásból 3 336 lakás konyha nélküli egyetlen szobából állott.^{/12/} A város összes lakásának 1906-ban 1/12-ed része, 8,2 %-a, azaz 12 827 lakás konyhanélküli volt.^{/13/}

Korabeli felmérés szerint kielégítő lakásviszonyok között 236 250 ember élt a fővárosban, a lakosság 34,1 %-a, kedvezőtlen körülmények között laktak 205 553-an /29,6 %/, és aggasztóan rossz körülmények között 252 034 ember, ez 36,3 %-a az összlakosságnak. Így a népesség több mint 1/3-a élt rossz lakásviszonyok között.^{/14/}

1911-ben a 803 828 lakosu fővárosban 174 256 lakást számláltak, 309 173 lakható szobával. A két utóbbi szám összevetéséből 2,6-os szobánkénti laksűrűség mutatható ki, s ez európai viszonylatban sem lenne rossz. De nem ad reális képet Budapest lakásviszonyairól a lakosság számának és a szobák számának összevetése, reális képet akkor tükröznek a számok, ha a lakások nagysága és minősége szerinti felosztásban vizsgáljuk meg lakottságukat. E szerint pedig 523 lakás egyetlen

helyiségből állott, ezekben 1448 személy lakott, /0,2 %/ egy-és kétszobás lakásban összesen 609 596 fő, a lakosság 75,8 %-a lakott, a kétszobás lakásokban lakók, - 207 270 ember - 71 %-a harmad és többedmagával lakott, 62 %-a ötöd, és 18 %-a ennél is nagyobb számban lakott egy szobát. Az egyszobás lakásokban 164 000, a kétszobásokban 86 000, tehát összesen 250 000 ember lakott olyan lakásban, amelyben albérleti viszony állt fenn. Így a lakosságnak több mint a fele /403 774 személy/ csak 92 885 szobát birtokolt, míg a fennmaradó kisebbik fele több, mint kétszer annyi /216 348/ szobával rendelkezett. Ezek alapján a reális laksűrűség a következőképpen alakult: az egyszobás lakásokban 4,33, az egynél több szobás lakásokban 1,85 személy lakott egy szobát. A 4,33-os lakósűrűség a lakásoknak 55 %-ára vonatkozott. De 5-7-ed magával lakott az adott időszakban 210 717 személy, 8-10-ed magával 64 459, 11-15-öd magával 13 520, és 1772 személy több, mint 15-öd magával. Így, ha a zsúfoltság legenyhébb fokának tekintjük a szobánkénti 4 személyt, akkoris Budapesten 51 741 zsúfolt lakás volt, amelyben a lakosságnak több, mint egyharmada élt, azaz 300 641 személy.^{/15/} A témát feldolgozó Pikler Gyula e számok alapján nagyon tömör következtetésekre jutott:

"... a lakásstatisztika a szegénység statisztikája"

"... a lakásprobléma a szegénység problémája".^{/16/}

Budapest, mint láttuk, kései és gyorsütemű kapitalizálódásának évtizedei alatt népességét tekintve Európa nyolcadik legnagyobb városává nőtt. De éppen a folyamat megkésett-sége és rendkívül gyors üteme miatt nem tudta tartani a szintet Európa városaival az új munkásrétegek szociális, lakás és egészségügyi ellátása tekintetében.

Már a XIX.század utolsó két évtizedében Európa legzsúfoltabb városainak egyike Budapest volt. Ekkor szaporodtak

fel a külvárosi nyomornegyedek, tömegszállások, bérkaszárnnyák és a túlszűfolt lakások. Ezeknek száma már a nyolcvanas években az európai városok viszonylatában is magas volt. S hozzátehetjük, hogy a múlt század végén Magyarországon csak akkor tekintették túlszűfoltnak a lakást, ha: ... egy szobában nyolcnál több ember tölti az éjszakát, két gyermek egy felnőtt embernek vétetvén".^{/17/} Ugyanekkor Európa egyéb országai-
ban 4 személy felett már zsűfolt lakásról beszéltek.
Az 1894-ben megtartott Budapesti Higieniai és Demográfiai kongresszuson hangzott el, hogy:

, "Európa fővárosai között nincs egy sem, amelynek lakásvizonyai oly nyomorúságosak volnának, mint Budapesté".^{/18/}

Európa klasszikus kapitalista nagyvárosaiban ebben az időszakban már szinte ismeretlen volt ugyanis az egyszobás lakás, sőt az albérlet és az ágybérlet is, ezzel szemben Budapesten gyakori volt az egyetlen helyiségből álló lakás is. Így, amíg Párizsban 1906-ban csak minden 12. lakás, Londonban csak minden 8., Budapesten minden 5-6. lakás zsűfolt volt. Párizsban a zsűfolttság csak minden 7. embert érintett, Londonban minden 6-at, Budapesten pedig minden 3-4. embert. Tehát a magyar fővárosban a lakosságnak majdnem kétszer akkora hányada élt zsűfoltan, mint Nyugat-Európa egy-egy fővárosában.^{/19/}

Az 1911. évi lakásszámlálás értékelése során készült egy táblázat, amely összehasonlító adatokat szolgáltat arról, hogy a népességnek hány százaléka lakott egy- és kétszobás lakásokban Budapesten és Európa egyéb városaiban. Eszerint egy- és kétszobás lakásokban lakott Kopenhágában 43,6 %, Münchenben 56,1 %, Rotterdamban 57,6 %, Drezdában 66,0 %, Boroszlón 71,5 %, Berlinben 75,3 % és Budapesten 78,4 %.^{/20/}

Nem véletlen, hogy a század első évtizedében napvilágot láttak olyan adatok is, amelyek Budapest közegészségügyi

elmaradottságát illusztrálták, s az sem, hogy ezeket a szomorú számokat összefüggésbe hozták a város lakásviszonyaival. Az a Budapest, amely ezekben az években Európa 51 nagyvárosa között az első tiz között szerepelt, közegészségügyi vonatkozásban a negyvenedik helyen állt csupán. A rossz közegészségügyi kép egyik jellemző adaléka, hogy az 1906 és 1910 közötti átlagos halálozási arányszámot tekintve, Budapest Európa 36 legnagyobb városa között a huszonötödik helyet foglalta el. Lényegesen kedvezőbb képet mutatott Drezda, London, Berlin, Róma, Bécs és Párizs is. A budapestinél nagyobb halálozási arányok csak Nápolyban, Bukarestben, Pétervárott és Moszkvában voltak. A sorrend szerint 1906 - 1910 között minden ezer budapesti lakosra 19 halálozás esett, Drezdában 14,7, Londonban 14,9, Berlinben 15,5, Rómában 16,7, Bécsben 17,5, Párizsban 17,8, Nápolyban viszont 23,9, Bukarestben 24,6, Pétervárott 25,2 és Moszkvában 27,8.^{/21/}

Közelebb jutunk Budapest közegészségügyi és lakásügyi problémáinak összefüggéseihez Pikler Gyula 1906 - 1907-es kerületekre, városrészekre és halálokokra lebontott számadatai alapján. Szembetűnő a különbség a belváros és a munkáslakta peremkerületek adatai között, ha összevetjük a halálozások számát, a szobák átlagos lakottságát és a zsúfoltan lakó népesség százalékos arányát. Ezek alapján a IV. és az V. kerületekben a legkedvezőbb a helyzet, míg a X., VIII., IX. és a III.kerületekben nyomasztó a kép.

Kerület	A szobák átlagos lakottsága	A zsúfoltan lakó népesség %-ban	A halálozás aránya éves viszonylatban
I.	2,45	11,5	15,3
II.	2,31	6,9	15,4
III.	3,33	14,7	20,6
IV.	1,87	5,0	11,4
V.	2,40	9,5	14,3
VI.	2,62	8,4	15,5
VII.	2,98	9,5	15,1
VIII.	3,04	12,5	17,7
IX.	3,19	13,9	18,3
X.	3,40	19,2	17,3

A főváros egyszobás és legzsúfoltabb lakásai Óbudán, Józsefvárosban, Ferencvárosban és Kőbányán voltak, s általában a kültelkeken a lakások 72,86 %-a egyszobás volt. /23/

Nem érdektelen tehát a zsúfolt munkáskerületeket összehasonlítani a belvárossal, abból a szempontból, hogy azok a halálokok, amelyek közvetlen összefüggésben állhatnak az egészségtelen lakásviszonyokkal, milyen arányban fordulnak elő a belvárosban vagy Kőbányán és Óbudán.

1906-ban és 1907-ben az elhunytak aránya halálokok szerinti megoszlásban a következő volt a Belvárosban, Kőbányán és Óbudán:

A halál oka	Belváros	Kőbánya	Óbuda
tüdővész	14,6	32,1	47,0
hőrg hurut és tüdőgyulladás	8,4	25,7	26,8
bélhurut	3,0	21,9	22,0
veleszületett gyengeség	4,2	11,5	10,8

A magyarországi és budapesti viszonylatban általában is magas tüdővészhalandóság a zsúfoltan lakott kerületekben tovább fokozódott. Aránytalanul eltolódott a halálozási arányszám a kislakások rovására. A tüdővészhalandóság az egy helyiséges lakásokban kétszer akkora, mint a három helyiséges, ötször akkora, mint a négy helyiséges és hússzor akkora, mint a nyolc helyiséges lakásokban. /25/ A kislakások zsúfoltságáról már beszéltünk, de a zsúfoltsági tényezőn kívül még említésre méltó a kislakások rossz minősége, alacsony színvonala. Az egyszobás kislakások szobája általában kisebb alapterületű volt, mint a nagylakások szobái. Ezen kívül pedig általában földszintesek, udvariak voltak, tehát nem szellőztethetőek megfelelően, és nedvesek is.

A budapesti lakások mennyiségének és minőségének elég-

telensége a lakásépítkezések számszerű visszaeséséből, illetve a lakásépítkezéseken belül is a kislakások hiányából adódik. S e hiányból származtak az egyre növekvő lakbérek, és az egészségtelen zsúfoltság is.

A korábban is magas lakbérek a századforduló éveiben ugrásszerűen emelkedtek tovább Budapesten. 1900 és 1907. között a kislakások kategóriájában az átlagos bérdrágulás elérte az 50 %-ot.^{/26/} A legkritikusabb három év alatt, 1906 és 1908 között a fővárosi lakbérek összege 17 millió koronával emelkedett. 125 millióról 142 millióra ugrott.^{/27/} A kislakásokat lakó munkástömegek számára ez a részben inflációból eredő áremelkedés azt jelentette, hogy egy budapesti munkás ezekben az években fizetésének 15-20 %-át kénytelen volt lakbérre fordítani.

"...a budapesti munkás évenként átlag 80-100 napot csak a háziúrnak és az utóbbi hitelezőinek dolgozik, amelyekhez a nyugati államoknál jóval magasabb adókat követelő állam is hozzátartozik".^{/28/}

A munkabérekhez képest túl magas lakbérek, - egyszoba-konyhás lakás bére 260-300 korona, kétszoba-konyhásé 360-400 korona -^{/29/} vezettek az albérló-és ágyrájáró rendszer kialakulásához, a zsúfoltság fokozódásához.

A budapesti lakásdrágaság és a lakbérek emelkedése meghaladta az átlagos európai szintet. Európában csupán a római munkások lakásainak bére volt hasonlóan magas, a német és az osztrák nagyvárosokban messze a budapesti alatt maradtak a lakbérek. Budapesten az egyszobás lakások bére 25,6 %-kal magasabb volt, mint Boroszlóban, 82,6 %-kal magasabb mint Münchenben, 5,2 %-kal magasabb mint Hamburgban. de olcsóbb volt, mint Berlinben. A kétszobás lakások esetében 65,4 %-kal haladta meg a boroszlói árakat a budapesti, 58,0 %-kal a münchenit, 59,1 %-kal a hamburgit és 20,1 %-kal a berlinit.^{/30/} Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a budapesti népesség egy- és kétszobás lakásokban lakó rétegeinek keresete és jövedelme sokkal kedvezőtlenebb volt, mint az osztrák és német városok

hasonló népességéé.

A századforduló éveiben Budapest életéhez már szervesen kapcsolódtak a kapitalista fejlődés során létrejövő peremvárosok, községek is. Különösen fontosak a lakáskérdés vonatkozásában, hiszen ezeknek a településeknek a létrejötte, benépesülése Budapest kapitalista nagyvárossá duzzadásának volt a következménye. Munkás és tisztviselő települések voltak ezek. A lakáshiány, vagy egyéb anyagi nehézségek, esetleg társadalmi okok miatt a fővárosból kiszorult népesség telepedett itt meg, vagy a vidékről újonnan felvándorlók húzódtak ide, az ipari munkaalkalmat nyújtó főváros tövébe. A Pestvidék új települései kiáramlási lehetőséget jelentettek a zsúfolt, telített, drága város legnehezebb lakás- és anyagi lehetőségek között élő rétegei számára. Az új települések általában jóval olcsóbb megélhetési viszonyokkal kecsegtettek; itt lényegesen megkönnyítették a letelepedés anyagi feltételeit az alacsonyabb telekárak, s a még nem városi szintű, enyhébb építési szabályrendeletek. A vidékről feláramló munkástömegek számára ezen kívül vonzerőt jelentett a peremkerületek átmeneti jellege a falu és a város között. Nem követelte meg az új munkástömegektől még idegen nagyvárosi életmódot, az itt kínált életkörülmények még közelebb álltak a vidéki mentalitáshoz.

A peremkerületek benépesülését az 1880-as évek végétől tovább serkentette az a tény, hogy a helyiérdekű vasutak indulásával /1888./ közvetlen kapcsolatba kerültek a fővárossal, mintegy bekapcsolódtak annak vérkeringésébe. Ez tette lehetővé, hogy a főváros iparában foglalkoztatottak jelentős százaléka e peremterületeken telepedett meg. A századforduló éveiben a környék településeinek népessége 50 %-os arányban a budapesti iparban helyezkedett el.^{/31/}

Az 1880-as és az 1900-as évek között a peremterületek népességszaporulata nem csak vetekedett a budapesti szaporulattal, de arányaiban meg is haladta azt. Illusztrálja ezt a leginten-

zivebben fejlődő települések népességének számszerű alakulása:

Település	Népesség 1869-ben	Népesség 1900-ban
Ujpest	6722	41858
Rákospalota	3458	11744
Rákoscsaba	1480	3010
Kispest	-	9804
Pesterzsébet	223	4568
Budafok	3844	7273

A peremkerületek fejlődése korántsem volt probléma-mentes, és nem jelentett megoldást a fővárosi lakáshiány kérdésében sem. A peremterületi új települések közművesítése, kommunális ellátottsága és közlekedése is messze elmaradt a fővárosétól, sőt a saját népesedés-növekedésével sem tudott lépést tartani. Egyre zsúfoltabbá, egészségtelenebbé váltak ezek a csatornázatlan, vízvezeték és kiépített úthálózat nélküli települések is. A nyomorúságos külvárosi kép kialakulásában nagy szerepet játszott a megtelepedett munkások kis-pénzűsége, és kiütközött a községi építési szabályrendeletek következtetlensége és enyhesége is. Az egészségtelen, földszintes, nedves házakban az albérlők és ágyrajárók szaporodásával nőttön nőtt a zsúfolt lakások száma a főváros külső szféráiban is. S olyan méreteket öltött pár éven belül, hogy a budapesti lakásnyomor enyhítésével foglalkozó közgazdászok között, - akiknek egy része a megoldást éppen e területek bevonásában látta - vita tárgyát képezte a fővárosi szegénynegyedek és a külvárosok nyomorának mértéke. Ruisz Rezső a külvárosok nyomorát látta súlyosabbnak:

"A nagyváros sokszor festőien rajzolt nyomora ezekben a településekben éli ki legjobban magát, ahol a közület sokkal gyengébb, mintsem, hogy ezek megszüntetésére szánja el magát!"^{/33/}
Major Róbert megkérdőjelezte ugyan Ruisz előbbi állítását,^{/34/}

de az nyilvánvaló, hogy e közigazgatásilag különálló települések gazdasági, társadalmi vonatkozásban a századfordulóra már egységes komplexumot képeztek a fővárossal, és a lakásügyi kérdések megoldásában állandóan visszatérő problémát jelentettek a peremvárosok lakásviszonyai is.

A fővárosi munkásság rossz lakásviszonyai következtében fellépő egyéni elégedetlenség az osztály szerveződésével mintegy párhuzamosan osztályelégedetlenséggé nőtt. Már az 1869-ben megtartott első budapesti szociáldemokrata népgyűlés napirendjére tűzte a munkáslakáskérdését, - az egyesülési és gyülekezeti jog kérdései mellett.^{/35/} A Szociáldemokrata Párt soraiba tömörült munkásság a későbbiekben is igyekezett egységesen fellépni a munkástömegek lakásproblémáinak megoldása érdekében; népgyűlések témáiként, Népszava cikkekben és röpiratokon tartotta ébren a problémát.^{/36/}

Az MSZDP 1908-ban már aktívabb lépésre is elszánta magát, a lakbérek emelése ellen fellépő lakósztrájkok megszervezésével és támogatásával. 1908. áprilisában a kerületi pártszervezeti gyűléseken határozati javaslatot fogadtak el, amely szrint: "Még mielőtt a munkásosztály képviselve lesz a fővárosi képviselő testületben, és így közvetlenül harcolhat ez irányban is, addig a háziurakkal egyenkint fogja felvenni a küzdelmet".^{/37/}

Korabeli leírások szerint az elkeseredés és a határozati javaslat aktivizáló hatására az 1907-1908-as évek elszórt lakósztrájkjai után ezek a mozgalmak komolyabb lendületet vettek: "...az 1909. évi februári bérnegyedben egész házak voltak mintegy ostromállapotban. Ahol a lakók kollektív ellenállása nem bírta a háztulajdonosokat arra, hogy a lakbérek emelésétől elálljanak, ott egyes házakat titokzatos igazgatók vezetése alatt rendszeres ostrom alá vettek, adott pillanatban a szoros értelmében megrohantak és minden ingó részében vandál módra megrongáltak. Budapesten a múlt évi februárban a lakóknak nem csak a lelke volt forradalmi felindulásban, de a szó konkrét

értelmében felzendültek".^{/38/}

A századforduló idejében már a hivatalos állami és városi közigazgatási szervek sem hagyhatták figyelmen kívül a súlyos szociális problémává nőtt fővárosi lakáshelyzetet. Mérnökök, közgazdászok, statisztikai szakemberek, orvosok kaptak megbízást a kérdés tanulmányozására, megoldási javaslatok készítésére. Felmérések, összehasonlítások, tanulmányok születtek, általában reális képet festve a helyzetről, de a társadalmi, gazdasági okok felismerését gyakorta meggátolta a polgári kutatók szemlélete, politikai beállítottsága. Így Ferenczi Imre^{/39/} is reálisan mérte fel a helyzetet a főváros lakáspolitikájáról írott művében:

"A budapesti átlaglakás igazán nem "családi tűzhely", amelynek melegénél a munkás napi teendői után felüdül, hanem valóságos emberraktár, amely a nagy népbetegségeknek, a tüdővésznek, az alkoholizmusnak, a prostitúciónak, az egyéni és társadalmi elsatnyulásnak és szociális harcoknak a melegágya".^{/40/}

Ferenczi helyesen látta meg a lakásprobléma fő megnyilvánulási formáit: a lakások zsúfoltságát, a vele járó társadalmi, egészségügyi és erkölcsi hátrányokkal, az ágyrajárással, valamint a túlságosan magas lakásárakat, és azoknak a lakásoknak a nagy hiányát, amelyek nagyságukban, minőségükben és árukban megfelelnek a munkások igényeinek.^{/41/} De Ferenczi Imre alapjaiban helyes meglátásai olykor túlzásokba csaptak át, s gyakorta ideológiai tévedések zavarták meg. Hajlamos volt a fővárosi sztrájk és bérmozgalmakat egyértelműen a lakásproblémára visszavezetni, s a munkás minden elégedetlenségének forrásaként fogta fel a lakásnyomort. "... a magyar fővárosban, e legnagyobb ipari centrumunkban, a munkásmozgalmaknak fokozott mértékben főforrása a lakásnyomor".^{/42/}

Helytálló mozzanatokat is tartalmazó megállapításai sem fogadhatók ma már el, ugyanis a problémák felmérése során elakadt egy közbülső tényezőnél. Nem csak, hogy nem jutott

el a polgári társadalom alapvető gazdasági és társadalmi összefüggéseinek, ellentmondásainak felismeréséig, hanem tagadta is azokat. A munkáslakáskérdésről írott munkájában tanujelét adta annak, hogy ismerte Engels e témában tett megállapításait, de Engels elméletét úgy idézte, mint a téves eszmék egyikét.

"... a lakásnyomor a polgári társadalmi forma szükséges terméke; egy társadalom nem lehet el lakásszükség nélkül, amelyben a nagy dolgos tömeg a munkabérre, tehát a létükre és szaporodásukra szükséges élelmiszerek előállítására van kizárólag utalva, amelyben a munkások tömegesen a városokba zsúfoltatnak össze, mégpedig gyorsabban, mint amily mértékben lakások keletkeznek számukra, amelyben tehát a leggyalázatosabb disznóólaknak mindig bérlőkre kell akadniok, amelyben végre a háztulajdonosoknak maga tőkés jellegében nem csak joga, de a verseny folytán mintegy kötelessége, hogy háztulajdonából a lehető legnagyobb házbéreket verje ki. Az ily társadalomban a lakásszükség nem véletlen, hanem szükséges intézmény, amely az összes következményeivel az egészségre, stb. csak akkor szüntethető meg, ha az egész társadalmi rendet, amelyből származik, alapostul átalakítjuk".^{/43/}

Minthogy Marx és Engels tanításai egyre inkább ismertekké váltak a magyar munkásság körében, a lakáskérdéssel kapcsolatos marxista elméletek is lejutottak a szociáldemokrata és szakszervezeti munkáskörökbe. Így a Vas-és Fém-munkások Lapjában 1912. augusztus 15-én "A budapesti lakásnyomor" címmel megjelent cikkben is az engelsi szemlélet érvényesült: "Amíg a lakás árú, addig ezzel is úgy vagyunk, mint a többi áruval" Vagy: "A termelőeszközök társadalmasítása oldja meg a kapitalizmus ellentéteit. Csak ez fogja megoldani a lakáskérdést is, ez fogja megszüntetni a lakásnyomort is, nálunk és mindenütt".

De Ferenczi Imre, mint a magyar és külföldi kutatók, közgazdászok, s azok, akik hivatalból foglalkoztak szociális

kérdésekkel, a lakásproblémával, az adott társadalmon belül kívánták megoldani a kérdést; reformokkal, jótékonykodó intézmények, közületek és az állam bevonásával. Nem véletlen, hogy ezek az elképzelések találkoztak azzal a hivatalos állami, városi állásponttal, amely az 1900-as évek elejére kialakult. Miután felismerte ugyanis a hivatalos vezetés, hogy a saját állami, gazdasági, ipari, politikai érdekei is megkívánják a szociális problémák feloldását, - fenntartva ugyanazt a nézetet, hogy a lakásépítkezés a magánvállalkozás feladata - lépésekre szánta el magát.

Minthogy a főváros lakosságát sujtotta leginkább a lakáshiány, elsősorban a városi közigazgatási szerveknél csapódtak le a kérdéssel kapcsolatos problémák. Így a főváros tanácsa kényszerült legkorábban foglalkozni a témával, de főként olyan szinten, hogy nem magát tartotta illetékesnek a szociális probléma megoldásában. Tanulmányozta az adott helyzetet, próbálta megkeresni a lakásszükség eredőit, és figyelemmel kísérte az európai nagyvárosok hasonló kérdésekben tett lépéseit. Mivel a városigazgatás a múlt század vége óta megtartotta azt az álláspontját, hogy a lakásépítkezés a magánvállalkozás feladata, elsősorban annak vizsgálatát tartotta fontosnak, hogy mi okozta a magánvállalkozások tevékenységének az igények mögött való elmaradását.

Bárczy István polgármester még 1909-ben is, - a hatósági építkezések beindulása után is - azt az elvet vallotta, hogy: "... a lakásszükséglet ellátására a magántevékenység hivatott, a hatóság feladata pedig az, hogy e tevékenység felett őrködjék, annak ártalmas kinövéseit gátolja, s csak ha annak ki nem elégítő működése nyilvánvaló, lépjen közbe e tevékenység pótlására pozitív, építési, stb. intézkedésekkel".^{/44/}

Ez a szellem determinálta az adott korszakban a város lakáspolitikáját, de az 1909-ben hangoztatott elvek sem érvényesültek következetesen a megelőző időszakban, s ebből a következtetlenségből eredeztették, - s nem jogtalanul - a XX. század elejének nagy lakásproblémáit, még a városi alkalmazottak is, mint Ferenczi Imre:

"A jelenlegi lakásbajokat is a XIX.századnak azon általános nagy büne idézte jórészt fel, hogy a főváros építési fejlődését és lakásügyét átengedték a magánérdekek zabolátlan uralmának"./45/

A telektulajdonosok és üzérek üzleti érdekeik szerint irányíthatták, s mesterségesen fokozhatták a fővárosi telekárakat, és ezt nem csak hogy lehetővé tette, de mintegy felkínálta a város építési szabályrendelete; a helytelen parcellázás és a nagy telekminimumok előírásával. A telek- és háztulajdonosok monopol helyzetbe kerültek, a magánépítkezések spekulatív jelleget öltöttek. Nem csupán abban nyilvánult ez meg, hogy felverték a telekárakat és a lakbéreket, hanem mivel a magánvállalkozó üzleti céljai szerint nem tartozott a legkifizetődőbb vállalkozások közé a munkások számára alkalmas kislakásos bérházak építése, - nagyméretű luxuslakásos bérházak építésére vállalkoztak inkább.

"A házépítés befektetés helyett már rég üzlet lett"./46/

"Aki Budapesten bérházat akar építtetni, nem fog bele, ha saját befektetett pénze legalább 10 % kamatozással nem kecsegtet"./47/

"... az utolsó évek tapasztalatai nálunk is mind kiáltóbban igazolják, hogy a spekulatív magánépítkezés nem csak antiszociális módon gondoskodik a munkásnép lakásairól, de egyáltalán nem tud lépést tartani a fennforgó szükséglettel"./48/

A magánvállalkozás tehát elállt a kislakásépítkezéstől, a vagyontalan osztályok számára pedig elérhetetlen - a magas telekárak, a nagy telekminimumok és az építési szabályzat költséges előírásai miatt - a lakásépítés.

Az üzemek, vállalatok munkáslakás-építkezései sem érték el a fővárosban a kívánatos mennyiséget, sőt a minőséget sem. Budapesten a XIX.század végén a Ganz Gyár épített lakásokat munkásai számára, a II. és a X. kerületben, az Első

Budapesti Gőzmalom RT pedig Angyalföldön, de ezek a vállalkozások is megmaradtak a kísérlet szintjén. Nem váltak be az üzemi építkezések, s nem folytatódtak. Az állami vállalatok sem tettek sokkal többet munkásaik lakásügyében. Budapesten a MÁV Északi Főműhelynél, Ferencvárosban és Rákoson 55 lakóházat épített a MÁV 304 lakással, 1869-ben, a MÁV Gépgyár épülésekor emeltek kétemeletes és kilenc egyemeletes munkásházat 100 lakással, 1894-ben pedig egy egyemeletes házat 8 lakással.^{/49/}

A XX.század elején ismét felvetődött az üzemek lakásépítő tevékenységének ösztönzése, sőt a törvény által való kötelezése is. Azon tényből fakadt a gondolat, hogy a fővárosban a munkásrétegek lakáshelyzete volt a legnyomásztóbb, - de kötelező érvényű rendelet elvi megfontolások alapján mégsem született.

Ferenczi Imre a fővárosi lakáspolitikai kialakítása tárgyában írott munkáiban, s ezt megelőző európai körutja során tanulmányozta a gyárak, üzemek lakásépítő tevékenységét is. Ennek során felismerte, - bár nem kárhoztatta - hogy az ilyen vállalati, gyári lakásépítés is magánvállalkozás jellegű, s nem minősíthető kizárólagos jóléti intézkedésnek. Kimondta azt is, hogy munkáslakás építésére a magánvállalatok csak akkor szánják magukat, ha a vállalat fekvésénél vagy viszonyainál fogva egyébként nem kapna munkaerőt. Így ezek a munkáslakások nem jóléti intézmények, hanem: "nélkülözhetetlen üzemi berendezésekké" válnak.^{/50/}

" A jóléti jellege a gyári lakásoknak ott kezdődik, amikor a gyáros nem kénytelenségből épít munkásházakat, hanem azért, hogy azokhoz a lakásokhoz képest, melyek a telep helyén különben is bérelhetők, jobbminőségű és olcsóbb lakásokat bocsásson a munkás rendelkezésére, személyes szabadságának különösebb megkötése nélkül. Ilyen értelemben azonban még kevés hazai gyár épít munkásainak lakásokat, és az iparfejlesztési törvényben foglalt állandó, illetve 20 évi adómentesség is csak kismértékben hatott ez irányban vállalkozóinkra".^{/51/}

Ferenczi elegendőnek látta budapesti vonatkozásban az iparfejlesztési törvény /1907.III.tc.3. és 12.§./ ösztönző jellegét és az általa adott kedvezményeket a vállalati lakásépítés előmozdítására. Külföldi példákra hivatkozva - a hazaiak mellett - nem tartotta eredményesnek, sem célravezetőnek a vállalati építési akciókat, mondván, hogy a munkások bizalmatlanságából eredően ezek a lakások gyakran üresen maradnak. A munkás ugyanis, s főként a szervezett tömegek távol tartják magukat minden olyan "jóléti intézmény"-től, amely gazdasági, politikai és mozgalmi kötöttséget jelenthet számára. "A munkás azt állítja, hogy a munkaadó a maga önérdekét szolgálja velük, ha egyenesen nyereségre nem is számít, célja csak az, hogy a maga munkásait az ily lakás útján oly szorosan kösse vállalatához, hogy a munkás rendelkezési szabadsága saját munkaereje felett, melyet neki a szabad bérszerződés elvileg biztosít, megszűnjék, s ennél fogva általános szakmabeli mozgalmak alkalmával ne tudjon külső szaktársaival együttműködni". /52/

Mint már erről szóltunk, a munkaadók ilyen érdekét és törekvését még a munkáslakáskérdés megoldásával foglalkozók köre sem vette rossz néven, sőt érthető és elfogadható tőkés szempontnak tartották. A tőkés vállalkozók munkásházak építésére való törvény általi kötelezését elvetették, helyette a Peters cég Elberfelden és Nevigesben megvalósított példája nyomán, valamint angol, francia, német mintára munkásotthon szövetkezetek, lakásépítő egyesületek, emberbaráti alapítványok és szakszervezeti építő-és takarékszövetkezetek ilyen irányú tevékenységét indítványozták. /53/

Magyarországon és Budapesten néhány elszigetelt és kísérleti jellegű intézményen kívül nem volt szerve a kis-és munkáslakás építkezéseknek, sőt a lakáselosztás intézményesítése sem volt még megoldott. /54/ A század első évtizedében került csak napirendre a budapesti lakásügyi hivatal felállítása is. Bárczy István polgármester ebből az alkalomból küldte Ferenczi Imrét európai tanulmányútra; Ausztriába, Németországba, Franciaországba, Angliába, Svajcba és Olaszországba.

Európa valamennyi ipari nagyvárosában, - fejlődésük hasonló periódusában - jelentkezett a lakáskérdés problémája, de a lakások, zsúfoltságában, a bérleti díjak magasságában a budapesti helyzet aránytalanul súlyosabb volt. A budapesti munkások lakáskörülményei esetleg Róma munkásainak helyzetéhez hasonlítható a századforduló idején. A jelenség összefüggésben áll persze Nyugat-Európa és Magyarország történelmi fejlődésének eltolódásával. Nyugaton a korábban jelentkező iparosodás következményei korábban voltak kényszerítő hatással az állami és a községi lakáspolitikára. Így a XX.század első évtizedére az ottani, már első megoldási kísérletek utáni lakáshelyzet Budapest számára már például szolgálhatott, - amikor is a magyar fővárosban éppen kulminált a lakáshiány.

Ferenczi Imre e körút tapasztalatai alapján készített tanulmányaiban gyakran túllépte a hivatalos állami és városi lakáspolitikai kereteit, bírálta azokat, módosító javaslatokat tett, de mindvégig az adott kapitalista rendszeren belül, a tőkés érdekek figyelembe vételével.

Az állam és a város közvetlen beavatkozása a lakáspolitikába már elkerülhetetlenül szükségessé vált. Elsősorban a teleküzérkedés és a bérkaszárnyszerrendszer leküzdéséhez új városi építési szabályzatra lett volna szükség, - az 1894-es szabályzat hátrányos hatásairól már tettünk említést - de a módosítás csak 1914-ben következett be. Az új szabályzat sürgetése mellett Ferenczi az állam és a város lakáspolitikai teendőit a következőkben jelölte meg:

- 1./ Kislakások építésének előmozdítása törvények útján; adópolitikai rendszabályokkal, hitel nyújtásával, telekfedezményekkel és modern szociális célzatu városfejlesztés eszközeivel, állami és községi minta munkáslakások építésével.

2./ Közlekedésügyi szociálpolitika erősítése; - így kívánta a város decentralizálását megoldani, és a város külső részein való lakásépítkezéseket lehetővé tenni.

3./ Lakásfelügyelet mint intézmény létrehozása./55/

II.

A XIX.század utolsó harmadában már születtek lakás-politikai, lakásügyi rendelkezések a fővárosban, de jellegükből és kishorderejükből adódóan nem tudták megelőzni, sőt már meg-rekeszteni sem a már korábban elinduló folyamatot, amely a századfordulóra kimondott lakásnyomort zúditott a főváros munkás rétegeire.

Az 1875.évi IV.tc. a lakásviszonyok javítása érdekében adó-kedvezményeket biztosított, az 1876.évi XIV.egészségügyi jel-legű rendelet kimondta, hogy a vállalatok tartoznak munkásaik elhelyezéséről gondoskodni, de új lakások építéséről nem ren-delkezett. Az 1881.évi XLI.tc. a kisajátítási törvény, a kis-lakások építéséhez a telkek megvételét próbálta könnyíteni.

1883.március 16-án a fővárosi közgyűlés is napirend-jére tűzte a város lakásügyi kérdéseit. Neményi Ambrus inter-pellációjában felvetette "a fővárosi alsóbb néposztályok lakásviszonyainak" javítása érdekében a városi vagy állami lakásépítkezések gondolatát./56/ Neményi Ambrus vezetésével ekkor egy bizottság alakult a fővárosi lakosság lakásviszonyai-nak kivizsgálására. E vizsgálat eredményeként a bizottság ja-vaslatot nyújtott be a főváros törvényhatósági bizottságához, amelyben összefoglalta azokat az elveket, amelyek szerint szük-ségesnek látta a fővárosi lakáspolitikai módosítását. Neményi javaslatának lényegét a kislakásos építkezések támogatása ké-pezte, elsősorban városi kedvezmények nyújtásával, de a kormány támogatását is meg kívánta nyerni programjához. A városi támo-gatás alapját abban látta, hogy a családi- és munkásházak

építéséhez a város saját tulajdonából kedvezményesen engedjen át telkeket. Megjelölte a telekkedvezmények korlátait is. Családház építése esetén telekkedvezményben részesülhetnek az állami, fővárosi, megyei alkalmazottak, tanárok, tanítók, magánvállalatok hivatalnokai, az öt éve Pesten lakó kézművesek, és az "oly tiszta életű munkások", akik öt éve Pesten és legalább három éve egy üzemben dolgoznak. A munkáslakás-építők csak akkor részesülhetnek kedvezményben, ha a vállalat építkezik, és saját munkásai számára.^{/57/}

Neményi Ambrus előterjesztése nem volt nagyjelentőségű, s nem jelentett volna megoldást a széles rétegek lakásproblémájában, de a javaslat még ebben a formájában sem valósult meg. 1885-ben a főváros törvényhatósági bizottsága ugyan elfogadta, de a minisztériumhoz való felterjesztés után évekig nem érkezett a javaslatra válasz. Így 1893-ban Gerlóczy Károly alpolgármester vezetésével megalakult új lakásügyi bizottság egy újabb feliratban ismét benyújtotta az 1885-ös javaslatot. De az 649/1893.kgy.határozati javaslatot még ekkor sem hagyta jóvá sem a belügyi, sem a kereskedelmi minisztérium.^{/58/}

Az 1906-ban megalakult, Almády Géza vezette új bizottság programja már nagyobb előrelépést jelentett a lakáspolitikai terén. Javaslatukban már szerepelt az adókedvezmény, a szükség-lakások és menhelyek építése mellett a fővárosi építési szabályrendelet módosítása, a gyárak munkáslakás-építése, valamint: "... hogy a kormány és a főváros jó példával előljárva kisebb javadalmazású alkalmazottjai és munkásai részére építene ilyen házakat".^{/59/}

Az 1908-ban hozott törvények alapján aztán beindultak a városi és az állami kis- és munkáslakás-építkezések. Az 1908.évi XXIX.tc. az állami költségen történő munkáslakás-építkezéseket foglalta törvénybe, az 1908.XLVIII.tc.alapján pedig a fővárosi költségen építendő kislakások állandó adómentességet nyertek. Ez utóbbi, a főváros fejlesztéséről szóló törvény alapján született meg 1909 elején az a fővárosi

közgyűlési határozat, amelyet Bárczy István polgármester terjesztett elő, s így a Bárczy-féle kislakásépítkezések néven ment át a köztudatba.^{/60/} A határozat több évre szóló lakáspolitikai programot írt elő, 1910-ben indult be, s a következő intézkedéseket tűzte maga elé:

Hatósági lakásépítkezés: szükséglakások, barakktermek, népszállók, népotthonok, kislakások, lakások a fővárosi alkalmazottak részére, bérlakások, iskolák és óvodák építése.

Az 1910-re tervezett építkezések programjának részletes kidolgozása.

Az építkezések végrehajtása.

A bérházakban elhelyezett állami hivatalok, intézetek áttelepítése.

Olcsó állami kölcsönök kérése állami és fővárosi alkalmazottak lakásviszonyainak javítására.

Az építésügyi szabályzat módosítása.

A közlekedési viszonyok javítása.

Rendszeres lakás- és telekpolitika.

A közgyűlés elfogadta a programot, és a lakáshivatal felállítása mellett döntött, amelynek feladatául tűzte ki a lakások nyilvántartását, közvetítését és a lakásügyi kérdések feletti felügyeletet.^{/61/}

Bárczy István a hatósági lakásépítkezések hároméves programját éves ciklusokra lebontva ismertette. Eszerint a három ciklus alatt a főváros összesen 8000 lakás felépítését vette tervbe, ebből 3000 kislakást, 1600 tisztviselő-lakást, 500 bérlakást, 2200 személy részére népszállót, 60 szükségbarakkot, 400 barakktermet és 90 iskolát.^{/62/} A program megvalósítása, az építkezések kivitelezése dr. Wildner Ödön helyettes főjegyző és Kabdebó Gyula főmérnök vezetésével történt. Az első világháború kezdetéig 6120 kislakás épült fel, három kategóriában; többemeletes kislakásos bérházak, tisztviselői bérlakások és kislakásos telepek.^{/63/}

Az első ciklusban felépült 1279 kislakást 1910-ben adták át, ebben a ciklusban felépült még egy négyszáz lakost befogadó népszálló és egy száz lakosra tervezett népotthon. A második ciklusban, 1911. augusztus 1-ig 6 bérházban 440 lakás, 5 kislakásos telepen 878 lakás épült fel, a harmadik ciklusban pedig 6 bérházban 589 lakás, 6 kislakásos telepen 886 lakás. /64/

Az 1908-^{ban} ^{elrendelt} ^{építési} ~~cal~~ beinduló fővárosi lakásprogram tehát nem csupán munkáslakások építését eredményezte, hanem a tisztviselők és általában a kifizetésű rétegek számára is könnyítette - ha csak elenyésző mértékben is - a fővárosban való megtelepedést. A városi hatóság ilyen irányú szándékára Bárczy polgármester már abban a memorandumában is kitért, amelyet az általános drágaság enyhítése tárgyában intézett a miniszterelnökhöz, annak felhívása nyomán. /65/

"A lakásügy bajai azonban nem csak a munkáslakásoknál jelentkeznek, hanem általában a kiskeresetű többi lakosság lakás-szükségleteinél is, úgy, hogy e téren is hathatós és gyökeres orvoslásra van szükség". /66/

Az 1908.évi XXIX.tc. - a Budapesten és környékén állami költséggel építendő munkáslakások létesítéséről szóló törvény szintén az általános drágaság elleni intézkedések keretében született meg. Maga a törvény, de a végrehajtása is Wekerle Sándor pénzügyminiszter nevéhez fűződik, persze előkészítéséhez más személyiségek, városi és országos fórumok is hozzájárultak. Így 1908 elején Mezőfi Vilmos képviselő interpellációja hangzott el a képviselőházban a lakásuzsora tárgyában, a pénzügyi, a belügyi és az igazságügyi miniszterekhez címezve. /67/ Majd a főváros részéről Nagy Dezső interpellálta meg a minisztériumot a budapesti lakásinség és a bérházakban elhelyezett közhivatalok kitelepitése ügyében. /68/ Az interpellációkra érkezett válaszokban szerepelt az 1908. évi XXIX. és XLVIII.tc-k terve. Mezőfi Vilmos interpellációja részeként helyzetjelentést is nyújtott be, amelyben kitért a lakásuzsora nagyságára, /a fővárosi lakók nagy része

keresetének egyharmadát fizetik lakbérre/ az ebből következő nélkülözésekre, egészségügyi kihatásokra. Említést tett arról is, hogy a májusi lakbért ezrek akarják megtagadni, felkészülve arra is, hogy a karhatalom által az utcára kerülhetnek. A pénzügyminisztertől budapesti állami lakásépítkezéseket követelt, a belügyminisztertől a beépítetlen telkek nagyobb megadóztatását, építési kedvezmények biztosítását és a bérlakások maximális árának meghatározását kérte, az igazságügyminisztertől pedig uzsora ellenes törvényt, illetve az 1883. évi XXV.tc. 10.§-ának kiterjesztését az uzsorák ellen.^{/69/}

Wekerle Sándor pénzügyminiszter összefoglaló válaszában bejelentette, hogy a törvényhozás már tevékenykedett ezen a téren.

"A T.képviselő úr előtt is tudva van, hogy azon akció, amelyet a megélhetési viszonyok könnyítése iránt és a lakások olcsóbbá tétele iránt folyamatba tettünk, még most is folyamatban van, hogy ez befejezve nincsen, hogy ennek legelső pontját képezi éppen a lakások további drágulásának meggátolása, és hogy már az interpellációt megelőzőleg lépéseket is tettünk mindezek megvalósítása iránt. A törvényhozás felhatalmazásával jelentékeny számú munkáslakást építünk vidéken. Másodszor oda hatunk, hogy az építési anyagokat olcsóbbá tegyük. A harmadik az, hogy a közhivatalok részére is emelünk épületeket ...".^{/70/}

Az 1908.évi XXIX.tc. a legnagyobb jelentőségű és a legnagyobb horderejű intézkedés volt az adott korszakban, de a megelőző és az 1945-tel bezáródó következő periódust is figyelembe véve, - de a két forradalom időszakától eltekintve - még akkor is, ha megoldani ez az intézkedés sem tudta a főváros lakásproblémáit.

A törvény felhatalmazta a pénzügyminisztert munkáslakások építésére alkalmas telkek vásárlására, /Kispesten és a X. kerületi Óhegyen/ maximálisan 8 koronás vételáron. Megbizta

A munkáslakások felépítésével, amelyhez 12 millió korona hitelt biztosított. A felépült lakások kiutalását is a pénzügyminiszter jogkörébe utalta, azzal a megszorítással, hogy elsősorban munkásoknak, azok közül is állami üzemek munkásainak, esetleg alkalmazottainak utalja ki. A törvény leszögezte, hogy a felépülő házak az államkincstár tulajdonát képezik majd, s ezen az alapon mentesülnek minden állami, törvényhatósági és községi adó alól. /71/

A törvény indokolásában kitért az épülő lakások évi bérének megállapítására is, és eszerint az a telek árának és a lakás építési összegének 4 %-ánál magasabb nem lehet. Az 1908.évi XXIX.tc. alapján épült fel a Kispesti Állami Munkáslakótelep, az ún. Wekerle-telep.

A törvény önmagában és terveiben kimondottan pozitívan értékelhető; munkások számára kívánt lakást biztosítani, és lényegesen alacsonyabb áron, mint a fővárosban. A megvalósult telep értékének megvonása már korántsem ilyen egyértelmű, még akkor sem, ha az állam közvetlen beavatkozását fontos elvi és gyakorlati jelentőségűnek tartjuk a kortársakkal együtt.

"A kispesti állami munkástelepnek a lakásreform szempontjából elvi jelentőségű érdeme annak a tételnek az igazolása, hogy egy a fejlődésben megakasztott nagyvárosnak lakásviszonyain gyökeresen csak úgy lehet javítani, ha vagy megszüntetik a fejlődés akadályait, /amint fentebb kifejtettük, ez Budapesten még nem történt meg/ vagy pedig átugorva a telkeket és az építkezést feleslegesen drágító szabályok, illetve a már kialakult telekárak övezetét, külterületen teremtenek a városépítés modern feltételei szerint új várost, illetve városrészeket, a külterjesen elhelyezett kertes kisházak jegyében. Örvendetes, hogy ezt a nagyfontosságú kísérletet Magyarországon maga az állam tette meg". /72/

Az állam beavatkozásának elvi és gyakorlati jelentőségét, annak mai értékelését a felépült telep elemzése során adjuk meg. Most az idézet azon kitételeit vesszük vizsgálat alá, amely a megakadt városfejlődés feloldásának két lehetőségét

emliti; nevezetesen a fejlődés akadályainak megszüntetését, valamint a külterületek bevonását a lakásépítkezések szférájába. Az 1908.évi törvények egyike sem hatott az első lehetőség irányába, sőt az 1908.XXIX.tc. teljes értékű megvalósulását is éppen ezek az el nem háritott akadályok tették lehetetlenné. A törvényben előírt 10 000 munkáslakást Budapest X. kerületében, az ún. Óhegyen és a város határán kívül, Kispesten kellett volna felépíteni, de csak a kisépítési telep épült fel 6000 munkáslakással. Az óhegyi telep megvalósulását éppen a magas városi telekárak akadályozták meg. A törvény alapján ugyanis a pénzügyminisztérium a X. kerületben 210 000 négyszögölnyi területet kívánt vásárolni 8 koronás vételáron, s a telek vételére 1 680 000 koronát irányzott elő. Az 1908-ban megvásárolt 177 000 négyszögölnyi terület pedig csaknem felemésztette ezt az egész összeget, a hiányzó telekrész, amely már szabályozott utca volt, a főváros tulajdonát képezte, és a város 12 koronás egységárat kért érte. Ezért a pénzügyminiszter 1910-ben újabb összegeket igényelt erre a célra az államtól.^{/73/} Ez az összeg elmaradt, így a kisépítési lakótelep már állt, amikor az óhegyi telkek még mindig parlagon heverték. 1926-ban a főváros törvényhatósági bizottsága tért vissza a tervezett X.kerületi lakótelep ügyére, s ekkor indítványozta, hogy a főváros sürgesse a kormány építkezéseit Óhegyen. Az állami építkezések elmáradása esetén javasolta a bizottság a terület felparcellázását és magánvállalkozóknak való átadását.^{/74/}

Az Óhegyen a későbbiek folyamán sem épült fel a tervezett munkáslakótelep. A törvény megvalósulásának tehát az első és legszembetűnőbb hiányossága, hogy az óhegyi telep elmáradása miatt a törvényben előírt 10 000 lakásból csak 6000 épült fel. S ez elsősorban abból eredt, hogy az állam fővárosi telekvásárlását is megakadályozták a magas telekárak. A kisépítési telep felépülését az a tény segítette, hogy kívül esett a telekspekulációval mérgezett Budapest határán, - ahol a fővárosi árakhoz viszonyítva egyharmados áron juthatott az állam a telekhez, s ahol az építkezéseket sem drágították a főváros építési szabályrendeleteinek előírásai. Ezen kívül figyelemre méltó anyagi előnyt jelentett az is,

hogy a megvásárolt birtok művelésre alkalmatlan talaja az építkezés nyersanyagául is szolgált, a belőle préselt mészhomoktéglá lényegesen csökkentette az építkezés költségeit. Amit persze nyert azon az állam, hogy Budapest határán kívülre telepítette a lakótelepet, többszörösen elveszítette az utazgató, munkahelyétől távol lakó munkás. Számtalan mérges helyzetet teremtett az a tény is, hogy Kispesten, egy önálló közigazgatási egységen belül, egy másik, állami érdekeltségű egység is jelen volt. Gyakorta került vitába az állam, a főváros és Kispest a telep miatt, és mindannyiszor gazdasági, politikai előnyök elvesztése vagy megszerzése képezte a vita tárgyát.

III.

1908 őszén kezdődtek el az előmunkálatok Kispesten a telep helyének kijelölésével és a telek vásárlásával. Kispest határának ÉNY-i részén 472 000 négyszögöles területet vásárolt meg a kormány Sárkány József kispesti birtokos örököseitől 6,5 koronás áron. Ez a négyszög alakú, Budapesttel határos, az Üllői út és a Gyáli út között fekvő terület ÉK felől Kispest szélső házaival érintkezett, DNY-ról Erzsébetfalvával, ÉNY-ról pedig a budapesti Határ úttal. A Sárkánybirtok beépítetlen terület volt, tulajdonosai külterjes mezőgazdálkodásra használták. A tengerszint felett 121 méter magasan, a Duna közepes vízállása felett 20 méter magasan fekvő terep a fővárostól és a csepeli Dunaágtól is egyaránt 6 km távolságra terült el. Talaját 0.50 - 200 méterig homokréteg képezte, alatta vizet könnyen áteresztő kavicsréteg húzódott.^{/75/}

A terület rendezésére, telekszabályozására, valamint az épülő házak tervezésére pályázatot irtak ki. A tervezés előmunkálatainak elvégzésére pedig egy vegyesbizottság alakult a pénzügyminisztérium, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, az érdekelt községek és Budapest megbízott képviselőiből

szakembereiből. A vegyesbizottság feladata az épülő telep infrastruktúrájával; vízellátásával, csatornázásával, úthálózatának kiépítésével kapcsolatos problémák megoldása és a tervek előkészítése volt.

Wekerle Sándor pénzügyminiszter megbízásából a Magyar Mérnök- és Építészegyesület irta ki a pályázatot a telep parcellázására és a lakóháztipusok megtervezésére. A pályázat határideje 1908. október 17-e volt. Erre az időre 60 pályamű érkezett be; 30 a terület parcellázásáról, 30 a háztípusokról. A végrehajtóbizottság Hauszmann Alajos egyesületi elnök vezetésével döntött a beérkezett tervek felett.^{/76/} A 30 elrendezési terv közül Palóczy Antal nyerte el a pályadíjat munkájával. A Művészet c. folyóirat szerkesztője örömmel fogadta a pályázati kiírást, s a lapban helyet biztosított a parcellázási pályázat pályadíjas terveinek ismertetése számára.^{/77/} s ezt annál is inkább szívesen tette, mert a pályázat adta művészi szabadságot szinte kivételes jelenségnek tartotta.

"Új várost tervezni azzal a teljes művészi szabadsággal, amelyet csak a cél szorít meg, nem mindennapi feladat. Alig is emlékszünk arra, hogy valahol ily követelménnyel léptek volna az építőművész elé".^{/78/}

A telep építését indítványozó és a munkálatokat összefogó pénzügyminiszternek azonban határozott elképzelései voltak az épülő teleppel kapcsolatban, így a pályázatra beérkezett pályaművek egyikét sem fogadta el. A pénzügyminisztériumban külön e célra létesített egy műszaki osztályt, ahol végül Győri Ottmár főmérnök vezetésével készültek el a telep elrendezési- és háztípus tervei a beérkezett pályaművek eszméi alapján.^{/79/} Az így elkészült terveket ismertette Ferenczi Imre a Városi Szemle lapjain:

"Az ezen eszmék /a pályaművekre utal K.K./ felhasználásával készült telekfelosztási rajz szerint - amelyben az egyenes vonalak utalkodnak ugyan, de azért elég változatos - a telepet 26 m széles átlós út szeli át. A belső nagyobb forgalom

lebonyolítására egy ugyancsak 26 m széles körút szolgál, melyen a telepet majdan hurokrendszerűen beágazó villamos vasuti sinek is elhelyezést találnak. Az átlós utak és a körút által határolt területeket 12, 15 és 20 m széles utcák osztják fel telektömbökre, helyenként a telektömböket kettéválasztó alárendelt mellékutakat is terveztek 6 m szélességgel. A középén kb. 11.500 négyszögöl terjedelmű szabad tér marad, mely parkirozásra, munkáskaszinó és sporttelep elhelyezésére lesz felhasználható".^{/80/}

A kispesti munkástelep szigorúan tervezett, rendszeres, áttekinthető mérnöki munka alapján készült, kertváros jellegű település. Ez pedig szakítást jelentett a fővárosban megszokott bérházrendszerű építkezési móddal, de jellemző, hogy ezt az állam is csak Budapest határán kívül tudta megvalósítani. Ugyanis a kispesti teleppel egyidőben tervbe vett óhegyi telep a város X. kerületében már a tervek szerint is bérházrendszerben épült volna fel. Kispesten a megvásárolt telek nagysága, ára, valamint a kispesti építési szabályrendelet lehetővé tette, hogy a terület 27,5 %-át utak, terek és utcák foglalják le, sőt azt is, hogy az egyes házak telkeinek is csak 1/3-át építsék be, a többit udvar, kert céljaira tartsák fenn.^{/81/}

A telep lakóházait tíz építész 48 féle tipusterve szerint építették fel. A telep változatos, hangulatos képet ad, mentes minden sablonosságtól, de áttekinthető, változatos-sága nem zavaró, és sokszínűsége ellenére is egységes jellegű. "A háztípusok tervezésénél szakítás történt a nálunk eddig divott gyakorlattal, mely szerint munkástelepeknek sablonos alaprajzi elrendezésű és teljesen azonos külső kinézésű házakból kell állniok; a kispesti munkásházak tervezésénél ellenkezőleg arra törekedtünk, hogy az egyes típusok úgy alaprajzi elrendezésükben, mint külső építészeti kiképzésükben a legnagyobb változatosságot tüntessék fel".^{/82/}

A munkásházak külső megjelenési formájukban a németalföldi és

a román stilusu építészet utánérzetei, a népi magyaros és székely építészet jegyeivel fűszerezve. Így a telep ma is romantikus, hangulatos és kedélyes benyomást tesz a szemlélőre, de e családi kedélybe belevegyül az erőltetett-ség és némi hamis felhang érzete is, amely megzavarja a látvány látszólag tiszta képét. A kisperesti telepnek a munkás-telepektől idegen; kisvárosi, kertvárosi, tehát inkább idillikus kispolgári hangulatát tovább fokozta főterének kiképzési módja. A tér kialakításának tervei szerepeltek már az 1908-as tervpályázatokban is, de a beérkezett tervek egyike sem felelt meg Wekerle elképzeléseinek, sőt a telep építészeti vezetőség terveit sem fogadta el. Így 1911-ben Dr. Forbáth Imrét és Kós Károlyt bízta meg a főter általános rendezési tervének kidolgozásával, majd a kivitelezés művezetésével is. A Forbáth-Kós készítette főter-tervezetet a Magyar Építőművészet ismertette:

"... a tér formáját illetőleg visszatért az egyszerű négyszögletes megoldáshoz, mely az adott viszonyok között a telep jellegének megfelelő egységes építészeti és szépitészeti kiképzést leginkább alkalmas biztosítani, és oly építészeti megoldást javasolt, amely arra igyekezett, hogy a főter jellegzetesen magyar képet nyújtson".^{/83/}

Ezt a magyaros jelleget a térbe torkolló utak boltíves áthidalásai fokozzák; faragott székelykapu-szerű kiképzésükkel, a tornyokkal, s a teret övező egy- és kétemeletes házak stílusa is ezt a jellegét erősítette. A telep főterét övező házak emeletesek, s a főútvonalak mentén is ilyenek helyezkednek el, de a telep házainak zöme földszintes épület. A terveknek megfelelően a következő háztípusok épültek fel a kisperesti lakótelepen:

Földszintes lakóházak:	4 db kétszobás lakással
	2 db kétszobás lakással
	4 db egyszobás lakással
	2 db háromszobás lakással

Emeletes lakóházak: 6 db kétszobás lakással
8 db kétszobás lakással
12 db kétszobás lakással

A telekfelosztást a különféle nagyságu háztípusoknak megfelelően alkalmazták; a földszintes házak elé 4 méteres előkertet terveztek, az emeleteseket az utca vonalába állították. A tervekben összesen 920 lakóház szerepel, ebből 650 földszintes, 270 emeletes. Az ezekben elhelyezett 4200 lakásból 80 egyszobás, 3770 kétszobás, 350 lakás pedig háromszobás. 56 kétszobás lakáshoz üzlethelyiséget is építettek, ezeket az emeletes házak földszintjére helyezték.^{/84/}

A telep előzetes terveiben szerepeltek a szükséges középületek, közművek és intézmények tervei is. Ezekre, valamint a telep egyéb felszereltségére is kitérünk a lakótelep infrastruktúráját tárgyaló fejezetben.

Az állam célja telep felépítésével többek között az volt, hogy olcsóbérű lakásokat biztosítson az állami üzemek munkásai számára. Mint már említettük, a törvény meg is határozta a bérleti díjak nagyságát, megjelölve, hogy az a ráfordítási költségek 4 %-ánál magasabb nem lehet. E költségek alacsony szinten való tartásának egyik tényezője volt a Budapesten kívül vásárolt olcsó telek, a másik tényező pedig a lakások olcsó előállítása. Az utóbbi már a lakóházak tervezésekor is meghatározó szempontként érvényesült.^{/85/} A tervek az olcsósági szempontok érvényesítése érdekében rögzítették az egyes helyiségek maximális alapterületi méreteit, pincét eleve nem terveztek az egyes lakásokhoz, helyette nagyobb méretű kamrákat képeztek ki. Fürdőszobát és vízöblítéssel wécét sem terveztek a lakások nagy részébe, csak az emeletes házakba és a földszintes házak háromszobás lakásaiba. A vízvezetéki hálózatba csak a lakások konyha helyiségeit csatlakoztatták be. Maximálták a lakások belmagasságát is 2,9 méterben megállapítva. A szobák padlózatát fenyőfából képezték ki, a többi helyiséget mészhomoktéglából, a háromszobás

lakásokban pedig portland betonból. Szintén takarékos-ságból ereszc-satornákkal és lefolyócsövekkel csak az emeletes házakat látták el. A tetőn kívül kéményseprő járatokat sem készítettek, helyettük a kémények tisztítására a padlásokon helyeztek el tűzbiztos záródású tisztító ajtókat. A szobák belső falát festés helyett csak meszelték, a fűtést pedig a szobákban vaskályhák elhelyezésével biztosították, a konyhákba mészhomoktégla tűzhelyeket raktak.

Az olcsósági szempont érvényesítésének nagyon lényeges komponense volt a telep építéséhez használt olcsó építőanyag, a mészhomoktégla. Ez a hazánkban korábban nem, használatos préselt téglatípus a telep építésével kapcsolatos viták egyik központi kérdését képezte. Nyersanyagát a megvásárolt Sárkány-birtok rendezése és szabályozása során lehordott homokréteg biztosította. A helyben adott, rendkívül olcsó nyersanyag lehetővé tette a pénzügyminisztérium számára, hogy az épülő telep területén, helyben állítson fel egy téglauzemet, amely további költségcsökkentést eredményezett a szállítási költségek minimumra csökkentésével. A pénzügyminiszter Pálóczi Horváth István örkényi földbirtokossal kötött szerződést az üzem felállítására és a téglagyártására. A szerződést 1908. augusztus 3-án fogadta el a minisztertanács, amely szerint; a kincstár 600 000 koronás kamatmentes hitelt biztosított Pálóczi Horváthnak, aki ennek fejében kötelezte magát, hogy a telepen homoktéglagyárat épít, és a munkástelep végleges terepszintje felett rendelkezésre álló homokanyag felhasználásával előállított mészhomoktégglából 1909 és 1911 között évi harminc millió, tehát összesen kilencven millió téglát átad a kincstárnak ezrenként 25 koronáért.^{/86/}

A 36-37, sőt 58 koronás agyagtégla-árakkal szemben valóban jelentős anyagi előnyöket jelentett volna az állam számára ez a szerződés, ha a benne foglaltak maradéktalanul megvalósultak volna. Eleve sok kétkedés és támadás fogadta a mészhomok alapanyagú préselt téglát ismeretlen minősége

miatt, de magát a Pálóczi Horváth-tal kötött szerződést is sok támadás érte. A szociáldemokrata párt és a Népszava kezdettől fogva kritikával szemlélte az állam "munkásmentő" akcióját, s nem alaptalanul bírálta az építkezések vállalkozói, üzleti és tőkés jellegű, az anyagi érdekeltséget szem előtt tartó vonatkozásait "... végül majd kiderül, hogy a nagy munkásmentő akcióból jó hasznuk lesz a telektulajdonosoknak, akik olcsó földjeikért mesés összeget kaptak; továbbá Wekerle barátjának, az eladósodott földbirtokosnak, aki az állami házakhoz való homoktéglát gyártja, no meg néhány szerencséskezű közvetítőnek".^{/87/}

A Népszava az 1909. év során vissza-visszatért a homoktéglagyártás ügyére; számadatokat közölt, kimutatta a vállalkozás korrupciós jellegét: "... míg a kincstár állami szerződések-nél kauciót követel, a vállalkozótól, addig a homoktéglagyár vállalkozójának előleget is adott, mégpedig kamatmentesen.."^{/88/} Ez pedig 45 000 korona veszteséget jelentett az államnak, a szállítási költségek 93 000 koronát vontak el a MÁV-tól, bélyeg és illeték fejében 15 000 koronát vesztett a kincstár, munkabértöbblet címén pedig 50 000-et, így beharangozott 540 000 koronás megtakarítás helyett 924 000 korona veszteséget jelentett az államnak ez a vállalkozás a Népszavában közölt számítások szerint. Emellett a Városatyák Lapjában megjelent cikkel^{/89/} vitatkozva a Népszava a mészhomoktéglát, szakvéleményekre alapozva, rossz minőségűnek, alkalmatlan építőanyagnak minősítette.^{/90/}

A Pálóczi Horváth-féle téglagyár, amelyet a Röck gyár gépeivel rendeztek be, valóban nem volt képes teljesíteni a szerződésben foglalt kötelezettségeket. Termelőképessége messze elmaradt az igényektől, a termelési költségek pedig magasan felülmúlták a kincstár által fizetett tégláárakat. Pálóczi Horváth István vállalkozása csődbe jutott. Pálóczi és a Röck gyár között nagy perre volt kilátás, mivel a Röck által szállított berendezés a birói szakértők véleménye szerint nem felelt meg a szerződésben ígért teljesítőképességnek.^{/91/} A pénzügyminisztérium, olyan megfontolások alapján, hogy ez a

per Horváth teljes anyagi romlásához vezetne, a Röck-féle magyar gépgyár meghurcolását jelentené, valamint a telep építésének elakadását okozná, s ebből adódóan a befektetett tőkék kamatvesztéseiből kincstári kár is származna, - békés elintézési módot keresett. Ezért a Horváth-tal kötött szerződést olyan partnerre kívánta átruházni, aki vállalja azokat a kötelezettségeket, amelyeket korábban Pálóczi Horváth vállalt. Először a Magyar Kereskedelmi Bankkal és a Röck Gépgyár RT-gal folytatott tárgyalásokat a minisztérium. Ennek sikertelensége után F.Komnich elbingi gépgyárossal született meg a megegyezés. Ez a gépgyár már Berlinben felszerelt egy hasonló téglagyárat, s ezen kívül Németországszerte működtek téglagyárak a Komnich-féle berendezésekkel. Komnich átvállalta a Röck Gyár követelését és Horváth 120 000 korona tartozását is. Kötelezte magát, hogy új és jobb sajtológépekkel szereli fel a gyárat, öt éven át évi 40 millió téglát szállít a kincstárnak, az első 80 milliót ezrenként 26 koronáért, a fennmaradó 120 milliót 30 korona 25 fillérért.^{/92/} A Minisztertanács 1910.február 1-én jóváhagyta a Komnich-féle téglagyárral kötött szerződést,^{/93/} s ezzel, bár a korábban előírányzott áraknál magasabban, de viszonylag olcsó építőanyagot biztosított az épülő Wekerle-telep számára.

A kispesti állami munkáslakótelep építkezései 1909-ben kezdődtek meg Budapest határa és a kispesti Sárkány utca által határolt részen. A tervek szerint az építkezéseknek 1915-ben be kellett volna fejeződnie, de az építkezés üteme messze elmaradt a tervek mögött, sőt az első világháború éveiben teljesen leállt a lakótelep építés. S legközelebb csak a két forradalom időszakában éledtek fel a telep befejezésére irányuló kísérletek, de csak kísérletek maradtak idő és anyagi lehetőségek hiányában. Majd a Tanácsköztársaság leverése után, 1919 második felében folytatódtak az építkezési munkálatok, s a Wekerle-telep csak 1927-re épült fel. Illetve a tervekben szereplő elképzelések nem valósultak meg soha teljes egészükben, a felépült telep a tervekhez viszonyítva középüle-

teiben és közműveiben szenvedett csorbát.

1909-től a kormány működéséről szóló évi jelentések évről-évre beszámoltak a Wekerle-telep épülésének üteméről. E jelentések szerint 1909-ben az építőanyag szállításának biztosítására egy gőz és egy lóüzemű iparvasutat létesítettek a telepen, megszervezték az építésvezetőséget és a gondnoki hivatalt. A mészhomoktéglagyár az év áprilisában indult be, s 1909 végéig 10 millió téglát gyártott. A lakóházak építése júliusban kezdődött el, az év végéig 42 ház teljesen elkészült, 132 lakást ki is utaltak, további 36 ház falazási és tetőfedő munkái is befejeződtek.^{/94/} Az 1909-et követő években ütemesen haladtak az építkezések a világháború kezdetéig; 1910-ben 162 ház épült fel, 1911-ben 230, 1912-ben 256, 1913-ban 63, tehát 1914-re 753 ház állt a munkástelepen 3363 lakással.^{/95/} A háború első évében már elakadtak a munkálatok; a betervezett 117 lakóházból csak 78 épült fel, s a háború miatt 1914 augusztus 1-én leállt a téglagyár is. 1915 és 1918 között mindössze 83 ház épült fel 303 lakással.^{/96/} A kormányjelentések 1919 és 1922 között nem közölnek adatokat évi bontásban, s mindössze 34 házban 110 lakás felépülését jelzik.^{/97/} László Gyula monográfiájában szereplő adatok szerint viszont 1919-ben is felépült 9 ház 36 lakással, 1920-ban 16 ház, 50 lakás, 1921-ben 1 ház 7 lakással, 1922-ben pedig 16 ház 59 lakással, tehát összesen 42 ház 152 lakással.^{/98/}

Az építkezések folytatásáról a két forradalom időszakában több forrás is említést tett. A Vörös Ujság 1919. április 16-i száma közölte, hogy a központi lakásbizottság rendelete szerint folytatják a Wekerle-telepen a megszakított építkezéseket. De a Tanácsköztársaság első napjaiból is ismerünk iratokat, amelyek szerint építőanyaggal rendelkezett a telep, tehát az építkezések folytatásának ilyen akadálya nem volt. A levél a belügyi népbiztosnak szövege "azonnal" meg-

jelöléssel:

"A Kispesti Állami Munkástelep üzemi munkástanácsa kéri, hogy a telepen raktározott nagymennyiségű mészhomoktéglát a vörös őrség szigorúbb őrizet alá vegye, hogy a téгла lopkodása és elhordása lehetetlenné válják" /99/

Május közepén pedig, - Mikle Károly építésvezető a Szociális termelés Népbiztosához és a Pénzügyi Népbiztoshoz intézett levelének tanúsága szerint - 37 munkáslakóház építési munkái el is indultak. Ennek pénzügyi fedezésére, valamint a további munkák beindulása esetére a Pénzügyi Népbiztosságtól az építőanyagok beszerzésére és a munkabérek fizetésére pénz kiutalását kérte a Magyar Központi Állampénztárból. /100/

A telep lakossága 1919. június 24-én a Magyar Forradalmi Kormányzótanács Elnökségéhez fordult kérvényével, /101/ amelyben többek között a telepre tervezett népfürdő mielőbbi felépítését kérte. Ehhez csupán az Építési Direktórium engedélye hiányzott, mivel az építkezéshez szükséges építőanyagok már rendelkezésre álltak. Az Építési Direktórium, - mint Vágó József elnök július 7-én kelt levelében jelentette az elnökségnek - pozitív választ adott a telepiek kérésére, s az is kitűnik a levélből, hogy az adott időszakban egyéb építkezések is folytak a lakótelepen:

"... a kispesti munkástelep népfürdőjének építése meglévő tervek szerint azonnal meg fog kezdetni, mihelyt a munkásviszonyok azt meg fogják engedni, mert a jelenleg rendelkezésre álló munkaerő a folyamatban levő lakóház építésénél van elfoglalva". /102/

Igy forrásaink alapján minden bizonnyal állithatjuk, hogy a két forradalom időszaka alatt nem akadtak el teljes mértékben az építkezési munkálatok. A népfürdő ugyan nem épülhetett fel a Tanácsköztársaság napjai alatt, - ez később sem történt meg - de lakóházak emelkedtek a munkáslakótelepen a forradalom alatt is, ha pontos és egyértelmű adatok nem is

állnak rendelkezésünkre az építkezések számszerűségére vonatkozóan.

A Horthy-korszakban; 1923 és 1925 között 58 munkásház készült el 234 lakással, majd 1926-ban és 1927-ben épültek fel a telep főterét körülvevő emeletes házak, így az utóbbi két évben évi 39 házzal és ezekben 313 lakással növekedett a lakótelep.^{/103/}

1927-ben fejeződtek be a Wekerle-telep építkezései, az első világháborút megelőző évben már állt a lakótelep házainak kilencetizede, de az utolsó részek építése hosszan elhúzódott; a háború, a forradalmak és a gazdasági nehézségek miatt.

Az 1910-es évek végén már polgári beállítottságú lapok is felsorakoztak a Népszava korábban is kritizáló és elégedetlenkedő hangja mellé, sürgetve az építkezések ütemét és a telep teljes befejezését. Így a Világ 1918.szeptember 15-i száma is. A lap nevetségesen kevésnek tartotta az állami építkezéseken foglalkoztatott munkások számát, s erre például többek között a Wekerle-telep 1918.évi építési ütemét is felhozta:

"... a Wekerle telepen, ahova 36 kisházat terveztek, megkezdtek 9 háztömbnek, azaz 18 kettesével egymáshoz építendő háznak az építését, s ezt a munkát, amellyel pedig még az ősz közepére készen akarnának lenni, 18 munkás végzi".

Igy a csak 1927-ben befejezett Wekerle-telepen, - a kormányjelentések évi adatai alapján végzett számításaink szerint; 1927-ben a teljesen felépült telepen több mint ezer lakóház állt közel ötezer lakással. Ugyanakkor Rékai Frigyes építésvezető, a pénzügyminiszternek címzett jelentésében, a tervek adatai alapján 920 lakóház építéséről tett csak említést. Ebből, Rékai jelentése szerint földszintes volt 650 lakóház, egyemeletes 270, a főtér körül pedig 12 kétemeletes

lakóház épült. Az épülő lakások számát 4600-ban jelölte meg, 4000 kétszobás és 600 háromszobás osztásban. Egyszobás lakásokról nem tett említést.^{/104/} A Wekerle telepen pedig a két- és háromszobás lakásokon kívül egyszobásak is épültek. A szobák mérete általában 16 négyzetméter volt. A két- és háromszobás lakásokban a második, illetve a harmadik szobák mérete kisebb, 12 négyzetméter volt. A konyhák alapterülete 8 négyzetméteres, a kamráké pedig 4,6 - 5 közötti.^{/105/} Ezen kívül minden lakáshoz tartozott egy zárt előtér vagy nyitott tornác, a két- és háromszobás lakásokhoz széles előszoba is. Fürdőszobát csak a főtéri háromszobás lakásokhoz építettek.

IV.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep infrastruktúrája elmaradt a tervek ígérete mögött. Az eredeti elképzelések és tervek szerint ugyanis ezt a lakótelepet a későbbi Budapesthez csatolás gondolatában építették volna, tehát egy városias illetve kertvárosias jelleg jegyében. A fővárosban dolgozó munkások számára épített lakótelepet azon elvek szerint tervezték tehát, hogy közműveiben; viz, villany ellátásában, közlekedésében megfeleljen a Budapesthez csatolás igényeinek. Ez a kimondottan városias jelleg nem valósult meg, mint látni fogjuk, a két város között - Budapest és Kispest - egy kevéssel több, mint egy falusias jellegű település épült fel. S ez is a maga ellentmondásaival, mert bizonyos középületeiben, vízellátásában és csatornázottságában felszereltebb volt, mint bármely vidéki település. A Wekerle-telep sem város sem falu jellege abból az alapvető problémából eredt, hogy közigazgatási hovatartozása nem rendeződött, egészen Nagy-Budapest létrejöttéig. Politikai játékszerré vált a lakótelep az állam, Kispest és Budapest kezében. Mint állami tulajdon Kispest közigazgatási körzetébe tartozott 1950-ig. Budapesthez csatolásának korábban gyakorlati realitása nem is

volt, objektív akadályként jelentkezett ugyanis a háború és az azt követő tőkehiány.

A telep infrastruktúráját tehát az jellemzi, hogy az egyes tervezett létesítmények egyáltalán nem valósultak meg, mások időben nagyon eltolódtak, nem az eredeti minőségben és mennyiségben valósultak meg.

A Wekerle-telep építési terveiben szerepelt úthálózatának kiépítése, és olyan formában, hogy az biztosítsa az anyavárossal, Kispesttel való kapcsolatot, és a főváros vérkeringésébe való csatlakozást. Mivel a telep eredendően a budapesti gyárakban, üzemekben dolgozó munkások számára épült, a tervezők nem feledkeztek meg a fővárosba utazó munkások közlekedését biztosító villamos járatok beállításáról sem. A közművesítési tervekben szerepelt a telep csatornázása, vízzel való ellátása és a villanyvilágítás bevezetése is. Az üzlethálózat kiépítését kiskereskedők magánvállalkozásaival kívánták megoldani, ezért olyan lakások is épültek a telepen, amelyekhez üzlethelyiség is tartozott, de ezeken kívül a tervekben szerepelt a hatósági piac kiépítése és egy szövetkezeti árúraktár is. Orvosi rendelők, kórház, gyógyszerár, posta, iskolák, óvodák, főszolgabírói hivatal, rendőrlaktanya és két templom tervei is elkészültek. De a tervek ígérték még munkáskaszinót, tornacsarnokot, népfürdőt és szegényszállót is.

A munkástelep úthálózatának és általános szabályozásának terveit a Fővárosi Közmunkák Tanácsa dolgozta ki,^{/106/} amelynek elnöke 1908 és 1910 között Wekerle Sándor miniszterelnök volt. A teleppel kapcsolatos tárgyalásokba a Közmunkák Tanácsa bevonta a pénzügyminisztérium képviselői mellett, mint érdekelt feleket; a fővárost, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét, valamint Kispest tanácsát. Már 1908-ban megkezdődtek azok a tárgyalások, amelyek a telep főközlekedési útjainak kiépítését készítették elő. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa által

elkészítette tervek /107/ három főút kiépítését dolgozták ki:

- 1./ A Fővárosi Gyáli útnak a Kispest és Erzsébetfalva határán elvonuló Nagykőrösi út felhasználásával a munkástelep mentén 36 méter szélességben főközlekedési útvonal gyanánt való meghosszabbítását azzal a célzattal, hogy ez az út később továbbfejlesztve, Péteri községig vezessen.
- 2./ A főváros és Kispest határán az Üllői út és Gyáli út között egy 8 öl széles határút létesítését, oly módon, hogy az út szélességének felét Kispest határából szakítják ki.
- 3./ Az Üllői útból kiágazó 12 öl széles útnak, a kispesti Sárkány utca felhasználásával való folytatását. /108/

A Gyáli út kiszélesítése és Péteri községig való meghosszabbítása évekig elhúzódott, ugyanis Kispest a terv módosítását kérte már 1908-ban. Mégpedig olyan érveléssel, hogy a tervezett út Kispest területén temetőt bolygatna meg, további szakaszán pedig olyan parcellázott területeket érintene, amelyekben az építkezések már beindultak. /109/ Kispesten túl is problémát jelentett az út kiszélesítése, mivel a Gyáli út Kispest és Erzsébet, illetve Kispest és a Soroksárhoz tartozó Péteri puszta között határútként húzódott, de teljes szélességében Erzsébethez és Soroksárhoz tartozott, és a szélessége csak 14 - 19 méter közötti volt, így további szélesítése Erzsébet és Soroksár területén csak a meglévő házak kisajátításával vált volna lehetségessé. /110/

Ezekből a nehézségekből adódóan még 1915-ben is napirenden volt a Gyáli út, illetve a Nagykőrösi út kérdése. A Közmunkák Tanácsa által javasolt 36 méter szélességet sem Kispest, sem a vármegye nem fogadta el, ehelyett 24 méter szélességet javasolt, s anyagi hozzájárulást nem vállalt. A Közmunkák Tanácsa ezek után módosított javaslatán, s végül szakaszonként

változó szélességben állapodtak meg; a munkásteleptől és a kisépsti Kossuth utcától Péterig 36 m, a teleptől Kisépsti Hunyadi utcáig 31 m, és innen a Kossuth utcáig 26 méteresre tervezték az út szélességét. De módosították egyidejűleg Kisépsti építési szabályrendeletét is, - az út későbbi szélesítésének lehetővé tétele érdekében. Az új építési szabályrendelet ezeken a szakaszokon előkertes építkezéseket írt elő, az előkertek méretét 5 - 5 méterben állapította meg.^{/111/} Annál is inkább szükségessé vált az építési szabályrendelet ily módon való módosítása, mert a tervek szerint:

"Az állami munkástelep mentén haladó útrész mintaszelvénye szerint a 36 m széles út közepén egy 11,5 m széles sáv kétvágányú vasútnak szabályos elhelyezésére van fenntartva, melyet két fasor szegélyez. Az itt létesítendő külön vasuti pályatesttől jobbra, balra egy-egy 8,5 m széles kocs út halad, melyek után fasorral ellátandó 3,75 m széles gyalogjárók következnek",^{/112/}

A pénzügyminisztérium, a vármegye és a főváros között további problémákat jelentett az út kiépítése kapcsán az a tény, hogy a Gyáli út folytatását képező, és a munkástelep mentén elhaladó Nagykőrösi úton a fővárosi szemétkvasút vágányai haladtak egy magas töltésen, s így szükségessé vált az iparvasút szintjének lesüllyesztése is.^{/113/} A fővárosi tanács 1915.júniusában hozott határozata alapján^{/114/} a város a munkástelep mentén a szemétkszállító vasút pályáját a megfelelő szintre süllyesztve átépítette.^{/115/}

A telep belső közlekedését biztosító út- és utcahálózatát a telep szabályozásával, rendezésével foglalkozó fejezetben ismertettük. A Wekerle-telep útjai és utcái Kisépsti úthálózatához idomultak, illetve azokba torkolltak. Az utak építése, fásítása a lakótelep épülésével párhuzamosan haladtak, de azoknak karbantartása a telep felépülése után egészen a harmincas évekig nem történt meg, így a lakók panaszainak

nagy része kapcsolatban állt a telep rossz útjaival.

A telep építésének első éveiben elkészültek a lakótelep villamosközlekedésének tervei is. A Wekerle-telep fekvéséből adódóan, villamosközlekedésének témájában ia érdekeltté vált a főváros és a vármegye egyaránt. A kereskedelemügyi minisztériumban 1910 novemberében tartott értekezleten a már említett hatóságokon kívül a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is részt vett. Az értekezlet célja a már elkészített villamosvonal tervek elbírálása, illetve a legmegfelelőbb tervezet kiválasztása, valamint a további intézkedések beindítása volt.^{/116/} Az ekkor elfogadott tervek szerint a munkástelep közlekedését úgy kívánták megoldani, hogy összeköttetést építenek ki a Szentlőrinci Helyiérdekű Vasúttal és az erzsébetfalvai villamosvasúti hálózattal. Ezen kívül elhatározták a Hungária köruti villamosvonal meghosszabbítását a Kőbányai útig.^{/117/}

1911-ben újabb vonalkiágazások, kiegészítések terve készült a telep közlekedésének, illetve a fővárossal való összeköttetésének biztosítása érdekében. Ezt az összeköttetést a tervek öt irányból kívánták biztosítani:

- 1./ A Simor utcai vonalból elindítandó kiágazás a MÁV Gépgyár mellett elhaladva a Delej, Golgota és Szapáry utcákon át a Sárkány utcánál a telepre vezetve kétvágányú kiágazással.
- 2./ A népligeti vonal Hungária köruti szakaszának meghosszabbításával a Simor utcából a Kőbányai útig, miáltal a MÁV Északi Főműhely a munkásteleppel az Üllői úti - Sárkány utcai vonal útján közvetlen összeköttetésbe jut.
- 3./ Az erzsébetfalvai Határúton az állami munkástelepig, a Gubacsi úttól a Mester utcáig, illetve az erzsébeti Vezér utcáig második vágány fektetésével, - innen tovább a Gyáli útig kétvágányú vonal létesítésével.

- 4./ A MÁV összekötő vasút Üllői úti aluljárójánál a szentlőrinci HÉV-ből kiágazólag a Zombori utca folytatását képező Névtelen utcában és a Gyáli úton a Határútig, illetőleg a munkástelepig kétvágányu új vonal építésével.
- 5./ A MÁV ferencvárosi pályaudvaránál forduló vágány létesítése céljából a Markusovszky utca és a Mester utca sarkán, továbbá a Hungária körút - Mester utca sarkán és a MÁV felvételi épülete közelében négy új összekötő iv beillesztésével.^{/118/}

A Wekerle-telep villamosközlekedése és a fővárossal való zavartalan összeköttetése e szép tervek ellenére sem valósultak meg. Kiépült a Kispest-Szentlőrinci Helyiérdekű Vasúttal való összeköttetés, de a többi, s a fővárosba vezető vonalak kiépítése csak terv maradt. Így az egyre inkább benépesülő telep Budapesten dolgozó munkásai számára nem biztosított az állam elegendő és anyagilag elfogadható közlekedési lehetőséget. A Wekerle-telep lakosai memorandumok sorozatával sürgette a közvetlen villamosösszeköttetés biztosítását a telep és a főváros között. Az első sikerrel járó akció a Keleti pályaudvar felé kért közvetlen járatot.^{/119/} A munkáslakótelep első, a fővárosba vezető közvetlen járata, csak 1926. január 25-én indult, a 44-es villamos vonalának meghosszabbításával; a Hungária körúton, az Üllői úton és a Sárkány utcán át, egészen a Lajosmizsei vasúti pályaudvarig.^{/120/} De ez az 1926-ban, késve kiépített vonal még messzemenően nem elégítette ki a telep közlekedési igényeit, s az eredeti tervzettől is messze elmaradt. Így nem véletlenül születtek olyan cikkek a telep hetilapjában, amelyek a tervek megvalósítását követelve léptek fel. A tervekben ugyanis szerepelt a telep belső villamosvonalainak kiképzése is, amely a Határúttól a Pannónia út baloldalán az I.számú iskoláig, a Szt.László úton balra kanyarodva a körútakon végighaladt volna a telepen, majd visszatérve az I.számú iskoláig, onnan pedig a Pannónia úton haladva Budapest felé tartott volna.^{/121/} Ez a belső

villamosvonal sem épült meg a lakótelepen, sőt a Sárkány utcai vonal építése után sem a telepre, hanem Pesterzsébet felé vezették a sineket. A megoldatlan belső közlekedés miatt a Budapesten dolgozó ~~telepi~~ csak hosszas gyaloglás után érték el a fővárosba haladó villamos első, a telephez legközelebb eső megállóját.^{/122/}

A telep közművei közül a csatornázás és a vízzel való ellátás nyert legkorábban megoldást. Az e téren mutatkozó hiányok eleve a tervekből, s nem a kivitelezésből adódtak. Már a tervekben sem szerepelt ugyanis a lakások fürdőszobával való ellátása, csupán a tisztviselők számára épített főtéri emeletes házak esetében. Az egy- és kétszobás munkáslakások vizellátását a konyhákban felszerelt falikutakkal megoldottak tekintették.

A pénzügyminisztérium eredeti elképzelése szerint a telep vízvezetéki vízzel való ellátását a fővárosra kívánta bízni, és a telep szennyvizgyűjtő főcsatornáját a főváros főgyűjtő-csatornájába kívánta bekapcsolni.^{/123/} Wekerle Sándor, a fővároshoz küldött leiratában ezen terveinek támogatásához, elfogadásához óhajtotta megnyerni Budapest tanácsát. Kérésének jogalapjául azt a két érvet hozta fel, hogy a telep építésével az állam a főváros lakásinségét enyhíti, s kilátásba helyezte, hogy a telep hamarosan a főváros közigazgatása alá fog tartozni.^{/124/} A fővárossal folytatott tárgyalások nem vezettek teljes eredményhez, mivel a város nem vállalta a telep vizellátását, kapacitás hiányára hivatkozva. A lakótelep szennyvizcsatornáit viszont a fővárosi főgyűjtőbe kapcsolták. Így nem vált szükségessé, hogy a telep számára külön szivattyútelepet építsenek, a főváros központi szivattyútelepén át jutott a lakótelep szennyvize a Dunába.^{/125/} A telep határain belüli mellékcsatornák kiépítése, és a telepi főgyűjtőcsatorna megépítése, valamint a Soroksári úti fővárosi szennyvizelvezető csatornáig való elvezetése a pénzügyminisztérium feladata maradt. Az építési engedélyokirat szerint ez a

csatorna a következő irányban haladt: A telep a K-Ny-i irányú átlós útjának nyugati végéből indulva a Határúton nyugat felé haladva, mintegy 450 m hosszban az akkor még névtelen út elágazásáig, amelyen elkanyarodva az Illatos árokig vezetett, majd az árok déli partja mentén a ferencvárosi rendező vágányait keresztezve, az Illatos árkot is áthaladva a Soroksári út alatt haladó fővárosi főgyűjtőbe torkollt.^{/126/} A leirt csatornának a fővárosi területekre eső része vonatkozásában a Fővárosi Tanács 45545/1909.II.számú építési engedélyében leirt kikötéseket érvényesítették az építtetők.^{/127/} A csatornarész elkészülte után a főváros tulajdonába ment át, üzembehelyezésekor a pénzügyminisztérium a korábbi megállapodás alapján 13 000 koronát fizetett a fővárosnak a csatorna használatba vételéért.^{/128/} A lakótelep elvezető főgyűjtőcsatornáját még az 1911-es év folyamán kiépítették, a mellékcsatornák építése pedig a lakóházak építésével párhuzamosan haladt. A lakótelep csatornázása tehát maradéktalanul megoldottnak tekinthető. A Wekerle-telepen kettős csatornázási rendszert építettek ki; a csapadékvíz elvezetésére felszíni vizelvezető árokhálózat létesült, amelyen át az esővíz a soroksári Dunaágba jutott, a házi-szennyvizet pedig a már leirt földalatti betoncsatornákon át a budapesti szennyvizlevezető főgyűjtőcsövébe vezették.^{/129/}

A telep vizellátásáról, - a főváros teljes elzárkózása után - teljes mértékben a pénzügyminisztériumnak kellett gondoskodnia. A Wekerle-telep ellátására így az állam külön vízművet épített a Csepel-szigeten. A vízmű Csepel községtől délre fekszik, ahol nagymennyiségű és jó ivóvizet adó kutakból emelték ki a vizet, amelyet aztán a Duna medre alatt és a telepi Hungária út hosszában lefektetett fővezetéken Kispest és Kőbánya-Óhegy között a vasútvonal mellett felépített viztoronyhoz vezettek.^{/130/}

A telep 1000 köbméteres viztornyának építésére a pénzügyminisztérium pályázatot írt ki 1909 tavaszán. A beérkezett

pályaművek közül a Grünwald Testvérek építővállalat vasbeton-osztályának terveit fogadták el, amelynek alapján 1909.

július 1. és október 15-e között felépült a lakótelep víztornya. /131/

1910 folyamán pedig teljesen kiépült a lakótelep vízvezeték-hálózata, amely Rékai építésvezető leírása szerint a következő rendszer alapján működött. A 9 km távolságra fekvő csepeli vízmű 3 db 5 m átmérőjű, 14 m mély vertikális kútból állt, amely szivattyúzás útján napi 9000 köbméter vizet szolgáltatott. Innen egy 400 méteres vascsövön juttatták a vizet a telep 1000 köbméteres víztornyába. A lakótelep csőhálózatának hossza 30 km, napi vízszükséglete pedig 3000 köbméter volt. /132/

A 9000 köbméter teljesítményű csepeli vízmű kapacitásának kihasználása érdekében a pénzügyminisztérium elvállalta Kispest és Erzsébetfalva vízellátását is. Az érdekelt községekkel való tárgyalás után a minisztérium elküldte a megkötendő szerződés vázlatát a vármegyének. Ennek alapján a kincstár hajlandó Kispestnek és Erzsébetnek napi 2500 - 2500 köbméter vizet szolgáltatni, 10 filléres egységáron, ha a községek egyenként kifizetnek a kincstárnak évi 425 000 köbmétert, abban az esetben is, ha a községek évi használata ennél kevesebb lenne. Az egységárat csökkentti a kincstár, ha az évi fogyasztás egyenként meghaladja az 5, illetve 6 ezer köbmétert, viszont a községek napi 2500 köbméternél többet nem követelhetnek. /133/

Az irat kitért még a vízmérő órák elhelyezésére, leolvasására, a fizetés módjára és idejére, megjelölte a vízszolgáltatási szerződés időtartamát, - 50 év - ezen kívül pedig közölte, hogy a kincstár fenntartja magának azt a jogot, hogy vízdijhátralék esetén félév letelte után felbontsa a szerződést. Majd ismertette kikötéseit:

"A kincstár mint vízműtulajdonos kiköti, hogy tőle sem a vízszolgáltatás után, sem más címen a községi terhekhez való

hozzájárulás nem követelhető. Kiköti továbbá azt is, hogy bármiképpen fog a Kispest határában létesített állami munkástelep közigazgatási hovatartozandósága rendeztetni, a vízszolgáltatásból kifolyólag a kincstár javára vállalandó községi teljesítések címén, valamint a községi vízvezetéki hálózat kiépítéséből és üzemben tartásából kifolyólag felmerülő községi terhek címén a községek az állami munkástelepet sem egészben, sem részben a terhekben való részesedésre nem kötelezhetik".^{/134/}

A vízhasználati szerződés ezen kitételére visszatérünk a lakótelep közigazgatási helyzetét tárgyaló fejezetben, ahol nyilvánvalóvá válik, hogy a pénzügyminisztérium aggodalmai nem voltak megalapozatlanok.

Kispest község közgyűlése 1911 őszén elfogadta a minisztérium által felajánlott vízhasználati szerződést, annak minden kikötésével együtt.^{/135/} A vízszolgáltatási szerződés alapját a 208/1911.PM.számú rendelet képezte, amely szerint az érintett községek évről-évre szerződést kötnek a kincstárral a vízszolgáltatás mennyiségére és egységárára vonatkozóan.^{/136/} Még 1911-ben megbízást adott Kispest tanácsa a község területén elvégzendő vízvezetéki és csatornázási munkálatokra, amelyet Becsei Antal mérnök végzett el, a Wekerle-telepi hasonló munkálatok befejezése után.^{/137/}

Erzsébeten a vízvezetékhalózat kiépítésére, illetve annak kibővítésére az 1920-as évek első felében került sor.^{/138/} Ehhez szükségessé vált, hogy a község saját költségén megépíttesse a Soroksári úti vezetékleágazásánál a vízmérő óraaknát, lefektesse a 100 mm-es kiágazó csővezetékét, kiépítse a kijelölt terület csőhálózatát, ezen kívül a község feladata volt 38 tűzcsap és 15 nyilvános közkút építése.^{/139/}

Az 1920-as évek végére az állami lakótelep csepelszigeti vízműve látta el - a Wekerle-telepen kívül - Kispest és Pest-erzsébet vízszükségletét, de szolgáltatott vizet Csepel és Pestszentlőrinc községeknek is. Eredeti kapacitással a meg-

növekedett igényeket a vízmű csak nehézkesen, hiányosan tudta kielégíteni, így a 20-as évek végére szükségessé vált kapacitásának bővítése.^{/140/} A vízmű kibővítésének indítványa az érdekelt községektől eredt, ugyanis a vízhasználati szerződésekben rögzített mennyiségeket sem tudta biztosítani. Kispest és Erzsébet időközben kibővített vízhálózata jelentősen fokozta a napi vizigényt, amelyet az 1927-28. telén 14 000 köbméteresre bővített szivattyútelep sem tudott zavartalanul ellátni. Így 1928 vízhiányos nyara után Kispest a pénzügyminiszterhez fordult, s felterjesztésében a vízmű kibővítését kérelmezte.^{141/}

A kibővitéssel kapcsolatos munkálatok 1929-ben indultak be; elkészült a vízmű kibővítésének terve, s a kibővítéshez szükséges új területek kisajátítása is megtörtént.^{/142/} A munkálatokat három ütemben végezték; 1929 és 1931 között. Ez idő alatt felépült két közkút, a hozzá tartozó gépekkel, s a több mint 10 km-es főnyomócsővezeték.^{/143/} 1930-ban kötötte meg az állam a kibővített vízmű vizével ellátandó községekkel az újabb vízhasználati szerződést.^{/144/}

A Wekerle-telep számára az állam külön vízművet létesített, tehát megoldotta a telep ivóvizellátását, s korszerű módon. Vízműve aztán a környező, kevésbé közművesített települések számára is biztosította a modern vízvezetékhalózat kiépítésének lehetőségét. Az építetők korszerűségét tehát ebben a vonatkozásban nagyjelentőségűnek tarthatjuk, még akkor is, ha számba vesszük azt a tényt, hogy a lakótelepen túli vízszolgáltatás az egész vízmű-építkezésnek üzleti színezetet ad, mert így visszatérülő befektetéssé vált az önálló vízmű létrehozása.

A lakótelep közvilágítása és lakásainak villanyvilágítása már nem tartozott a telep infrastruktúrájának jól megoldott elemei közé. A villanyvilágítás bevezetésére 17 évig várniok kellett a lakóknak. 1926-ig a telep közvilágítását is petróleumos közlámpákkal oldották meg. Illetve még ezeknek

az üzemeltetése is akadozott a háború első éveitől kezdve; esztendőkön át nem töltötte fel a gondnokság a közlámpákat, így a telep teljesen világítás nélkül maradt.

Az 1920-as években a lakosság már türelmetlenül tartotta napirendjén a telep világításának kérdését, és egyre inkább sürgette a villanyvilágítás bevezetését. Felmerült, hogy a telep villanyáram szükségletét az anyaváros, Kispest szolgáltassa. Ez az igény azon az alapon merült fel, hogy a város már 1898 óta szerződésben állt a Helyiérdekű Villamos Társasággal, és 1923-ban Kispest városi rangra emelése kapcsán időszerűvé vált a szerződés megerősítése, - s mivel közigazgatásilag a Wekerle-telep Kispesthez tartozott - egyúttal annak világítását is biztosíthatja szerződésében a város.^{/145/} De a városi tanács és a telep gondnoksága között fennálló feszültségek, ellentétek miatt Kispest nem szorgalmazta a telep érdekeit a villamostársaságnál.^{/146/} Ez a Kispesttel való közös szerződés a telepiekben fogalmazódott meg, a pénzügyminisztérium elképzelése az önálló villanytelep létesítése felé hajlott inkább,^{/147/} bár ennek nem volt meg a megfelelő anyagi feltétele. Így a telep világítása még 1925. októberében sem megoldott, a Népszava még ekkor is, - a fővárosi közlekedési bizottság ülésén tett szociáldemokrata javaslatok ismertetése kapcsán - csak annyit írhatott, hogy: "A Wekerle-telep lakosságának mozgalma a villanyvilágítás bevezetéséért ugyancsak szóhoz jutott elvtársaink indítványa alapján, amely most már illetékes mérlegelés alá kerül".^{/148/} Megoldást végül a pénzügyminisztérium és a BSZKRT között kötött szerződés jelentett. A szerződés megkötéséről a minisztérium átiratban értesítette Kispestet, egyúttal azt is közölve, hogy a világítással kapcsolatos berendezések nem Kispest, hanem a kincstár tulajdonát képezik majd. A város ezek után nehezményezte, hogy a BSZKRT nem közvetlenül Kispesttel tárgyalt a telep világítása ügyében.^{/149/} De a város közgyűlése ekkor már nem tehetett egyebet, mint tudomásul vette a telep világításának ily módon történő megoldását. Azt a feltételt

azért kikötötte, hogy a város világítását és annak bővítését ez a BSZKRT és a minisztérium között létrehozott szerződés ne zavarja. Kispest világítását különben továbbra is Helyiérdekű Villamos Társasággal kötött szerződés alapján biztosították./150/

Az első villany 1926. október 7-én gyulladt ki a Wekerle-telepen, az első lakók beköltözése után 17 esztendővel./151/

Ettől kezdve volt villanyvilágítású közvilágítás a telepen, s csak ekkor vezették be a lakásokba is az elektromos áramot. Az állam a lakásokban csak egy zsinóros, bádigos áramforrást helyezett el helyiségenként, s ez az állam tulajdonát képezte. Ha a lakók többet kívántak felszerelni, azokért külön kellett fizetniök; lámpánként 320 000 koronát./152/

A lakótelep közellátását, mint azt említettük már, kiskereskedőknek kiadott üzletek, heti piacok és fogyasztási szövetkezetek üzletei révén biztosították. Működött a telepen 23 fűszerüzlet, 5 hentes, 2 tejcsarnok, 3 pékség, 1 vendéglő, 1 ruhaszaküzlet, 2 szabó, 6 cipész, 1 bútor és 1 edényüzlet, 3 dohányáruda, 4 borbélyüzlet, 1 kézimunka előnyomda, 1 mosoda és 1 fényképészműterem./153/

Az értékesítő és fogyasztási szövetkezetek közül üzletet nyitott a telepen az ún. Wekerle-telepi Fogyasztási Szövetkezet, az Általános Fogyasztási Szövetkezet, a MÁV Alkalmazottainak Fogyasztási és Takarékos Szövetkezete és a Köztisztviselők Fogyasztási-Termelő és Értékesítő Szövetkezete társulásban a m.kir. postás-személyzet jóléti szövetkezetével. Az utóbbi három a budapesti országos központok helyi fiókaiként működtek az állami lakótelepen./154/

Az 1910-es évek elején a lakosság részéről indult a kezdeményezés, hogy a drága magánkerskedések mellett fogyasztási szövetkezet is nyisson üzletet a telepen. A telep lakossága az Általános Fogyasztási Szövetkezet mellett foglalt állást, - nem bizván a Hangyában - de a telep gondnoksága attól tartott, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet "pártpolitikai

célokat fog szolgálni", a Hangyát javasolta.^{/155/} Végül 1912. június 23-án létrejött a Wekerle-telepi Fogyasztási Szövetkezet^{/156/} természetesen a minisztérium és a gondnokság közreműködésével, s a Hangya központ égisze alatt.^{/157/} 1918 decemberében a szövetkezet főtéri helyiségét átvette az Általános Fogyasztási Szövetkezet, de csak 1920-ig működhetett a telepen, mert a forradalom leverése után ismét a Hangya vette kezelésé alá.^{/158/} A Hangya keretei között működött a telepen; vegyesárú szaküzlet, hús, baromfi, zöldség üzletek, valamint tüzelőellátásra is berendezkedett a szövetkezet.^{/159/}

Az állam lakótelepén a két forradalom időszakát kivéve nem működhetett tehát a szociáldemokrata Általános Fogyasztási Szövetkezet, de a kispesti Sárkány utca és Szalay utca sarkán 1912-ben üzletet nyitott, s a Vas-és Fémmunkások Lapja^{/160/} arra buzdította a telep lakosságát, hogy a távolabbi, de olcsóbb szövetkezeti boltot keresse fel.^{/161/}

A napi élelmiszerpiac tartását 1912 végén engedélyezte Kispest község tanácsa, a munkástelepi építésvezetőség kérvénye nyomán. A piacot engedélyező közgyűlési határozat szerint a Zsigmond körút és a Zoltán utca közötti piactéren kedd, szerda, péntek és szombati napokon tartható élelmiszerpiac, de Kispest község, a vármegyei díj-szabás szerint helypénzt szed, viszont a telep feladata a piac tisztántartása.^{/162/} A következő év elejétől - a pénzügyminiszter közbenjárása után - lemondott a község a helypénz szedéséről,^{/163/} de ez azzal járt, hogy a telepi piac tisztántartása, hatósági és egészségügyi ellenőrzése megoldatlan maradt, Kispest nem érezte azt magára nézve kötelezőnek.^{/164/}

1910 augusztusától működött a telepen egy posta- és távirda hivatal, amely "Kispest 2" elnevezést kapott, mivel az anyavárosban már működött korábban egy posta, amelynek megjelölése ezentúl "Kispest 1" lett. A Wekerle-

telepi postahivatal levél, pénz- és csomagküldemények, 1000 koronáig terjedő postautalványok, utánvételek és postai megbízások felvételével, továbbításával foglalkozhatott, s ezen túl postatakarékpénztári teendőket is ellátott./165/

1911-ben négy távbeszélő és négy vizjelző állomást szereltek fel a lakótelepen./166/

A Wekerle-telep egészségügyi ellátásra négy orvosi rendelő épült, a lakók orvosi ellátását az ezekben működő négy orvos biztosította. A tervekben szereplő kórház nem épült fel, a telep lakossága így a budapesti kórházakhoz tartozott, a betegszállítást a telep gondnokság mentőkocsija biztosította./167/ 1910-től egy házigyógyszertár működött a telepen, amelyet a pénzügyminisztérium állított fel./168/ s a foglalkoztatott személyzetet is az állam fizette./169/

V.

A kisépsti állami munkáslakótelepet az állam azzal a céllal építette fel, - s ez szerepelt az 1908.XXIX.tc-ben is - hogy elsősorban állami vállalatok, üzemek munkásai számára biztosítson lakáslehetőséget. A korabeli hivatalos állásfoglalás a következő indokokkal magyarázta ezt:

"... állami üzemek munkásai azért is elsőbbségben lesznek részesítendőek, mert helyénvalónak látszik, hogy az állam, mint legnagyobb munkaadó, ezen vállalkozásával nem csupán az építkezés műszaki és pénzügyi kivitele terén szolgáltatson tapasztalatszerű adatokat, hanem egyúttal példát nyújtson abban az irányban is, hogy miként lehet és kell a munkaadó és munkásai között meglazult viszonyt szorosabbá tenni és a mindkét fél érdekeit szolgáló erkölcsi kapcsolatot az elégedettség érzésének fokozásával megszilárdítani. Ez utóbbi célnak érdekeit szolgálja különben a bérleti rendszer is, amely ettől eltekintve, már csak azért is a tulajdonul való átengedés rendszere fölé volt helyezendő, mert csak így

lesz elérhető ezen otthonok létesítésével kapcsolatosan a cél is, hogy a székesfőváros magas lakbéréinek általános leszállása is biztositassék". /170/

Különösen aláhuzandónak látjuk az idézet azon részeit, amelyek a munkaadó és munkás viszonyát érintik, illetve a lakótelep létesítésének nem titkolt céljaként említik e viszony módosítását, s ezzel mintegy nyíltan kimondják, hogy az állam szándéka a telep létesítésével lekötött munkásrétegek kialakítása volt.

A pénzügyminisztérium már 1909-ben gondosan kidolgozta az épülő lakótelep bérleti rendszerét. De a rendszer végleges kidolgozása előtt felmérést végzett a MÁV üzeimeiben; a MÁV Gépgyárban és az Északi Főműhelyben, valamint a Dörner Gépgyárban. /171/ A minisztérium felmérése olyan kérdésekre terjedt ki, hogy az üzemekből hány bérlőre számíthat, milyen módozatai lennének a bérek beszedésének, amennyiben számíthat az üzemek közreműködésére; a lakberek beszedése, átszolgáltatása, a nyilvántartások vezetése és a kívánatos értesítések szolgáltatása terén. /172/ A felmérés eredményeiből kitűnt, hogy a MÁV üzeimeiből mindössze 2200 bérlőre számíthat az állami munkáslakótelep.

"... így a kispesti telep 4300 lakása közül 2.100 maradna fön­n a kereskedelemügyi tárca egyéb alkalmazottainak /szorosan vett vasuti munkások, s talán postások, táviratki­hordók, stb./ s nem állami üzemek munkásai s alkalmazottainak, valamint esetleg az állami család­os napidíjasoknak részére". /173/

A telep lakosságának összetétele a későbbiek folyamán valóban e jelentésben szereplő elképzelések szerint alakult. S a lakberek fizetésének rendszerét is nagyvonalakban az üzemek vállalása, illetve ilyen irányú felajánlása szabta meg. A megkeresett üzemek ugyanis vállalták a lakberek levonását munkásaik keresetéből, annak átutalását a pénzügyminisztériumba, s az ezzel járó kimutatásokat is. /174/ Ennek értelmében született meg Wekerle Sándor pénzügyminiszter

határozata a lakbérek beszédéséről: "... állami munkástelepeken /ekkor még a Kőbánya óhegyi telep építése is napirenden volt.K.K./ olyan nagyszámú lakás fog felépíttetni, hogy ezek bérösszegeinek beszédését úgy a kezelés egyszerűsítése, mint a lakbérek pontos befizetésének biztosítása szempontjából, amennyire lehetséges a lakásokat bérlő munkások munkaadóira szándékozom bízni oly kötelezettséggel, hogy azok az esedékes lakbéreket a bérlő munkások keresetéből egyenlő havi, esetleg heti részletekben visszatartsák és közvetlenül a m.kir.központi állampénztárba beszolgáltatassák"./175/

A kiadó lakások, a bérlők és a lakbérek nyilvántartására a minisztérium speciális űrlapokat készíttetett, amelyeknek a segítségével nem csak a nyilvántartást oldotta meg, de az érdekelt felek, tehát a pénzügyminisztérium, a telepi gondnokság, az állampénztár és az üzemek közötti folyamatos kapcsolat fenntartására is megoldást talált. A pénzügyminisztérium megküldte ezeket a lapokat minden érdekelt félnek azon levél kíséretében, amely előírta az állami lakótelep lakásainak kiutalási feltételeit, és a nyilvántartás mikéntjét is. A telep gondnokához, Győri Ottmárhoz intézett levelében azt is rögzítette, hogy:

"... a betelepítés programjának mindenkori megállapítását, illetve annak kijelölését, hogy a rendelkezésre jutó munkáslakások mely üzem munkásai esetleg egyéb alkalmazottainak adandók bérbe, továbbra is magamnak tartom fenn."/176/

De a gondnok feladatául jelölte meg a telepen felépült és kiadásra kerülő lakások nyilvántartását. S ettől a mozzanattól kezdve lépésről-lépésre követhető az a folyamat, amelynek befejezéseként a kijelölt bérlő elfogálhatja a számára kiutalt lakást. Miután a pénzügyminisztérium döntött arról, hogy mely üzemek, s milyen arányban részesülhetnek a kiutalható lakásokból, a gondnok ezt közölte az illetékes gyárral, az erre a célra rendszeresített A jelű űrlapon. Ekkor válaszul a gyárak a B jelű lapon küldtek jelentést a lakásigénylők számáról. A telep gondnoka ezek alapján a megjelölt üzemeknek kiutalta a lakásokat, és az üzemek közreműködésével aláíratta a

"kibérlési nyilatkozat"-ot a kijelölt bérlőkkel. Majd beköltözésük után a gondnok a C jelű lapon kimutatást küldött az üzemnek a telepen lakó munkásairól. Ennek alapján a gyár a telep-lakókról egyénenkénti nyilvántartást vezetett a D jelű lapon, amelyen szerepelt a lakbérszámla is.^{/177/} Erdemes külön felfigyelnünk az E jelű lap rendeltetésére, ugyanis ennek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a pénzügyminiszter 1909 végén kiadott utasításainak, s az ezekből felépülő szisztémának, - amelyet ugyan a pénzügyminisztérium kitétele szerint a bérek pontos beszedése és kezelése érdekében dolgoztak ki, - nagyon lényeges szempontja volt a lakók kiválasztása és állandó megfigyelése. Az E jelű lapon ugyanis a gyár, Wekerle pénzügyminiszter szavaival: "... azonnal értesíteni tartozik a nevezett gondnokot, ha valamely munkása, aki a kisépsti állami munkástelepen lakást bérel, e gyát kötelékéből kilépett, vagy magaviselete folytán e kedvezményre érdemtelenné vált, hogy a gondnok a lakás fölmondása és más igényjogosultak való juttatása iránt idejében gondoskodhassék".^{/178/}

Az ürlapok használatát előíró levelében kitért a miniszter azoknak a szempontoknak a megjelölésére is, amelyek a telepi lakók kiválasztásának alapjául szolgáltak mindvégig: "A cimnek ez alkalommal ismételten kötelességévé teszem, hogy a munkástelepen való lakás kedvezményére csakis megbízható, szorgalmas és józanéletű munkásait ajánlja, mihelyt e feltételek bármelyike a telepen lakó valamely munkását illetőleg megszűnik, vagy munkása a gyár kötelékéből bármely okból kilép, erről a telep gondnokát azonnal értesitse".^{/179/} A további ürlapok a házbérlevonási jegyzékeket tartalmazták, s az ezekről szóló jelentéseket a magy.kir. számvevőség és a gondnokság felé.

Azon túl, hogy a pénzügyminiszter magának tartotta fenn a jogot annak kijelölésére, hogy melyik gyár munkásai kapjanak lakást a telepen, a telepi gondnokság jelentős szerepet ját-

szott annak kiválasztásában, hogy személy szerint melyik munkás kapja meg a lakást. A gondnokság ezen kívül felmondási joggal is birt. A gyár javaslata és rangsorolása alapján a gondnok maga döntött felvétel és és felmondás kérdésében egyaránt. Döntéseinek irányelveit természetesen a pénzügy-minisztérium szabta meg:

"..... a telep szociális hivatásánál fogva különösen ügyeljen arra, hogy csakis józanéletű, csendes, társaival összeférő munkások vétessenek fel és tartassanak meg a telep lakói között, míg az izgága, a telep békéjét és csendjét rontó lakók mihamarabb eltávolíttassanak Elvárom, hogy a gondnok úr hivatalából kifolyólag egyrészt állandóan őrködni fog a telep szociális rendeltetésének megóvása fölött, másrészt gondja lesz arra is, hogy a kir. kincstár érdekeit minden körülmények között megvédje. Ezekből a szempontokból mind a lakók társadalmi életének megfigyelésére, mind arra, hogy a kir. kincstár elkerülhető károsodásoktól és fölösleges kiadásoktól megóvja, gondnok úrnak mindig külön súlyt kell helyeznie". /180/

Ugyanezen levél felruházta a gondnokot felmondási joggal is, azokra az esetekre; ha a bérlő hátralékban van, ha munkaadója javaslatot tett a felmondásra, ha a gondnok maga látta indokoltnak azt, ha a lakó nem tartotta be a házirendet, ha a munkaadó üzem kötelékéből kilépett, és felmondhatott a bérlő halála esetén a bérlő családjának. /181/

Gyakorlatilag tehát egy Wekerle-telepi lakás nagyobb lekötöttséget jelentett, mint bármely bérelt lakás; ahonnan csak bértartozás esetén lakoltattak ki. Itt ezen felül kilakoltatást vont maga után a gyár negatív jellemzése, a családfő halála és a telep gondnokának rossz véleménye is.

A Wekerle-telepen való lakásbérlet feltételeit a bérleti szerződés is tartalmazta, amelynek lényeges kitétele volt, hogy a bérlő cég a bérbevett lakásokat csakis a bérlet tartama alatt alkalmazásában álló munkásainak adhatja, s hogy e bérleti viszony a munkaviszony megszűnésével automatikusan megszűnik. /182/ A bérlő és a háztulajdonos viszonyát a

házi rend is rögzítette, előírta a bérleti, a felmondási feltételeket, s szabályozta a telep belső életrendjét is. Szigorúan megtiltotta a telepi lakások albérletbe való kiadását, amely intézkedése ma is rokonszenves, hiszen az egészségtelen zsúfoltságot kívánta ezzel kiküszöbölni a munkáslakótelepen.

"A lakásokba csak a bérlőt és házastársát, a gyermekeket, szülőket, nagyszülőket, nőtlen vagy hajadon testvéreket és testvéreknek ellátatlan gyermekeit szabad befogadni, és azokat is csak akkor, ha a háztartáshoz tartoznak!"^{/183/}

A Wekerle-telepen tehát nem juthatott bármely munkás lakáshoz. Azon túl, hogy az első helyet az állami vállalatok munkásai élvezték, s csak utánuk kerülhettek sorra más, a minisztériummal szerződést kötő vállalatok munkásai, az így igényjogosultsághoz jutók is csak többszörös szűrőn átjutva válhattak bérlőkké az állami lakótelepen. A munkás igényét a munkaadó vállalatnál nyújthatta be, amely csak a véleményezés és a sorrend megállapítása után továbbította a telep gondnokához. Ezek után még a telepi gondnok döntött a lakás-kiutalás megadásáról vagy elutasításáról. Így a lakásigénylő munkás sorsa - Wekerle pénzügyminiszter rendelkezései alapján - a minisztérium és a munkaadó döntése szerint alakult a telepi gondnokság nem jelentéktelen közbejöttével. A pénzügyminiszter utasításai; a bérleti szerződés és a házi rend mereven egyoldalúak. Csupán a teleplakóvá válás kritériumait rögzítik ezek az okmányok, teljesen mellőzve az ott lakó munkás jogainak ismertetését. Persze ez nem véletlen, hiszen az állam ezeket a jogokat elegendőnek látta abban, hogy a telep lakója lehet a munkás, az esetben, ha az ismertetett kritériumoknak megfelel. A teleplakó fontos ismérvének kellett lennie a politikai megbízhatóság. Így gazdasági, szociális és teljes politikai függőségbe került az a munkás, aki a munkaadó és az állam szigorú mérlegelése után a kisérti állami munkástelepen lakáshoz jutott.

A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek felismerték a szándékosan több lépcsőssé tett lakáskiutalási rendszer mögött húzódó lényegyet, kimondták, és birtákták azt:

"Wekerle-telep lakásait nem adják munkásoknak, hanem kizárólag csak munkáltatóknak. Ez utóbbiak a főbérlők, és albérletbe adhatják munkásaiknak."/184/

Vagy még pontosabban a lényegre **tapintva**:

"A kincstár költségén épült házakkal elsősorban a munkáltatóknak akartak kedvezményt nyújtani, másodsorban pedig a munkások mozgási szabadságát kívánják megbénítani"./185/

A teleplakók albérlői mivoltára, kiszolgáltatott helyzetére, függő viszonyára fényes bizonyítékot szolgál az a szerződés, amelyet esetünkben a Hofherr gyár kötött a telepre költöző munkásaival. A gyár és dolgozói között kötött szerződést a következő bevezetés előzte meg:

"Önök, alulirott valamint munkatársaim kérésére szivesek voltak a Wekerle Állami Munkástelep Gondnokságától, illetve annak felettes hatóságától a munkástelepen épült lakóházakból tisztviselői illetve munkáslakásokat igényelni, amelyek alapján a m.kir.pénzügyminisztérium 135.522/XIV.számú rendeletével húsz munkás és illetve tisztviselő lakás kiutalását engedélyezte"/186/

A megállapodás pontjai a következők voltak. Az első pont a bérleti viszonyt rögzítette:

"Alulirott a l b é r l e t b e veszem az önök által a W.Á.M. gondnokságától f ő b é r l e t b e vett alatt lévő szoba és mellékhelyiségekből álló lakást 19 ...-tól kezdődően havi P ellenében, mely bérösszeg havi előzetes részletekben fizetendő legkésőbb minden hó 5-ig bezárólag".

A második pontban kötelezte magát a munkás, illetve hozzájárult ahhoz, hogy a gyár levonja a munkabéréből a lakbér árát, s ha munkabére kevésnek bizonyulna, maga fizeti be a gyár pénztárába.

A bérleti megállapodás harmadik pontja rögzítette, hogy ".... az albérleti viszony n e m é v e s, hanem h a v i b é r l e t i viszornak tekintendő ... A szolgálati viszony megszűnésével jelen albérleti megállapodás automatikusan szintén megszűnik, mégpedig azon bérnegyed végén, amely bérnegyedben

a szolgálati viszony megszűnik".

A következő pont a kilakoltatás feltételeit sorolta fel; így a házirend és az adott szerződés megszegését, külön rögzítve, hogy a gondnokság kérésére azonnali hatállyal is megtörténhet a kitelepítés.

A továbbiakban előírta a szerződés, hogy a beköltöző lakó biztosítéki összeget köteles befizetni, amelyet a kiköltözés után is visszatarthat a gondnokság, ha a lakás karbantartását, javítását nem végezte el a lakó. Ez a biztosítéki összeg a mindenkori háromhavi bér összegének felel meg, amely tehát szintén emelkedett a lakbérekkel párhuzamosan. A megállapodás utolsó pontjában különben a gyár a béremelés jogát is rögzítette, arra az esetre vonatkozóan, ha a gondnokság magasabb béreket állapít meg időközben.^{/187/}

A Wekerle-telepi lakások évi bérét, mint említettük már, az 1908.évi XXIX.tc.szabályozta, s a befektetési költségek 4 %-ában állapította meg. Így az állami lakótelep lakbéréi valóban nem voltak magasak a fővárosi árviszonyokhoz hasonlítva. 1909-ben az egyszobás lakások évi bérét 160 koronában állapították meg, a kétszobás földszinti lakások bére 220 korona, az emeletieké 260 korona volt, a háromszobás lakások évi bére pedig 330 korona.^{/188/} 1924-ig megmaradtak ezek a bérkategóriák a telepen, 1924-ben viszont itt is béremelésre került sor, ekkor a kétszobás lakások bére 400 koronára, a háromszobásoké 500 koronára emelkedett.^{/189/}

A Wekerle Állami Munkáslakótelep első lakói 1909 őszén költöztek a telepre, az addig elkészült 132 lakást elfoglalva. Majd fokozatosan, a telep építésével párhuzamosan növekedett népessége is. 1910-ben már 651 család lakta a telepet, 1911-ben közel kétezer lakást béreltek, 1912 végén a háromezret meghaladó kiutalt lakásban 15 000 volt a lakók száma. A háború első évében a négyezret megközelítő kész lakásban 19 000 bérlő lakott, 1918-ban pedig már 21 000.^{/190/} A telep teljes felépülésekor 1927-ben 4 300 lakásban közel 25 000 lakó lakta a telepet.^{/191/}

A pénzügyminisztérium eredeti terveinek megfelelően az állami telep lakóinak zömét állami vállalatok munkásai, alkalmazottai alkották. A lakótelep szociográfiájában munkaadó szerinti megkülönböztetés alapján a lakók három kategóriája különül el:

	1909	1914.	1919.	1924.
állami munkás és alkalmazott	100%	75,3%	72,1%	72,5%
idegen üzemi munkás és "	0%	20,2%	16,7%	16 %
telepi és rendőrségi "	0%	4,5%	11,2%	11,5% /192/

Az 1909 és 1924 közötti időszakra további és részletesebb adatokat is ismerünk a lakók alkalmaztatása szerinti megoszlásról: /L.: 61.oldal/

Rékai Frigyes építésvezető 1918-ban összeállított jelentése szerint, 1918-ban a táblázaton feltüntetett vállalatokon, üzemeken kívül a következő munkahelyek alkalmazottai laktak még a telepen: a Vakokat Gyámolító Egyesület 8 lakást bérelt, egy-egy lakást a Képviselőház és az Egyetemi Gyógytár. Ezeken túl az építésvezető felsorolt még a lakók foglalkozás szerinti felosztásban; katonákat 122 lakásban, orosz foglyokat 5 lakásban, úgynevezett "közvetlen fizetőket" 182 lakásban, és "természetbeni lakást" 76-ot. /194/

Mint a számadatok tükrözik, a Wekerle-telep lakóinak összetételében a legnagyobb százalékot a gyári munkások tették ki; a MÁV Gépgyárból, a MÁV Északi Főműhelyéből, az Állami Dohánygyárból, a szerződésben álló magángyárakból és a főváros üzemeiből. A fennmaradó rész zömét pedig a MÁV-alkalmazottak és postások, nyomdászok alkották. Elenyésző százalékban az államrendőrség alkalmazottai, a telepi alkalmazottak, és a telepen üzletet bérlő kereskedők, iparosok, valamint a felsorolt gyárak, vállalatok, intézmények tisztviselői bérelték az állami lakótelep lakásait. A Wekerle Állami Munkáslakótelep tehát nem csupán megnevezése alapján

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1918	1919	1924
MÁV Gépgyár	132	410	613	754	940	979	1020	987	995
MÁV Északi Főműhely		142	292	376	428	458	476	513	530
MÁV egyéb			151	445	540	559	641	669	775
M.kir.Posta		99.	248	475	602	642	676	727	849
Állami Nyomda			17	17	17		8	8	10
M.kir.Dohánygyár			5	11	20	38	19	21	27
Állami Felsőipar Iskola							7	7	7
Magángyárak			542	715	667	718	433	425	425
Székesfővárosi Gázgyár							56	55	55
Bp.Egy.V.vasút									23
Székesfőv.Szemétüzem							189	187	4
Grafikai Egyesület								11	13
Egyéb								285	334
Telepi alkalmazott			24	58	40	40		55	64
Kereskedő, iparos				98	99	118	119	115	119
Áll. Rendőrség									
Ö s s z e s e n:	132	651	1892	3449	3359	3552	3643	4065	4414

/193/

munkástelep, hanem lakóinak összetételéből adódóan is az. A lakótelep arculatát, életmódját, politikai hovatartozását A munkáslakta tényezőnek kell tehát döntő módon meghatározni. Mielőtt azonban megkísérelnénk megrajzolni azt, ki kell térnünk egyéb olyan tényezők vázolására is, amelyek a már említett döntő tényező mellett befolyásolták, módosították, átszinezték, sőt megakadályozták, hogy a munkáslakótelep egyértelműen és problémamentesen a munkáslakótelep politikai és életviteli arculatát öltse fel. Az egyik ilyen deformáló tényező az állami munkástelep közigazgatási hovatartozásának kérdése, s az ennek tisztázatlanságából adódó problémák, retorziók.

Abból, hogy az állam Budapest határán kívül, s Kispeszt közigazgatási területén belül vásárolt telkeket a lakótelep felépítéséhez, a közigazgatási problémák egész sora fakadt. A telep építése és közművesítése kapcsán, - mint ezt esetenként említettük is - mindig nehézségeket jelentett a terület közigazgatási hovatartozásából adódóan a területi hatóságok hozzájárulásának megszerzése. Azon túl, hogy Kispeszt községi hatóságainak jóváhagyását kieszközölte az állam, el kellett ezt érnie a vármegyénél, sőt Budapest közelségéből, s a telep közműveinek a fővároshoz kapcsolódása következtében a fővárosi hatóságoknál is. A különböző közigazgatási egységek egyezkedése minden esetben anyagi előnyök megszerzése illetve elvesztése körül forgott. A főváros, Kispeszt és a vármegye igyekezett az államnak nyújtott segítség fejében előnyöket, kiváltságokat nyerni, s az előnyök elnyerésének eszköze, s mintegy záloga a munkáslakótelep volt.

A Wekerle-telep zárt, körülhatárolt egységet jelentett, Kispeszt határán belül egy állami tulajdonu és érdekelt-ségű idegen testet. Külön belső életét az állam, illetve a pénzügyminisztérium képviselőjében a gondnokság irányította. Az első években az építkezések a pénzügyminiszter által ki-nevezett építésvezetőség irányítása alá tartoztak, 1909-ben

az első lakók beköltözésekor a telepi gondnokság létrehozására is sor került. Egyelőre ugyan csak egy gondnokot, egy gondnok segédet, egy altisztet, egy szolgát nevezett ki a minisztérium, a telep teljes felépülése utánra hagyva a hivatal teljes szervezetének kidolgozását.^{/195/} Wekerle Sándor a következő indokokkal terjesztette elő a gondnoki hivatal felállítását a minisztertanácsi ülésen:

"... létesítendő állami munkástelepek nagyértékű vagyontárgyainak rendszeres gondozása, ezek bérjövödelmeinek kezelése s e telepekkel kapcsolatos szociális célok megvalósítása mulhatatlanul megkövetelik, hogy úgy a kispesti mint a kőbányai munkástelepnek céltudatos, rendszeres és egységes külön igazgatásáról történjék gondoskodás".^{/196/}

A kispesti állami telep gondnoka Győri Ottmár, a kőbányai telepé - illetve tervezett telepé - Vellág István lett.^{/197/} Az Országos Levéltár őriz a nem iktatott iratok között egy szervezeti, hatásköri, ügyviteli szabályzat-tervezetet az állami munkás és lakótelepek igazgatósága számára.^{/198/} A tervezet részletesen kidolgozta a lakótelepek igazgatásának rendszerét, megjelölve jellegét, ügyvitelének módját és az igazgatóság feladatát. A tervezet a Wekerle-telep igazgatásával kapcsolatban került kidolgozásra.

" 1.§. az állami Wekerle munkástelep is az állami lakótelepek üzemét a budapesti kir. törvényszéken vezetett cégjegyzékbe egyéni céggként bevezetendő kereskedelmi vállalat látja el. E vállalat az "állami munkás és lakótelepek igazgatósága" céget használja, önálló jogi személy és székhelye Budapest ...

2.§. Az állami munkás és lakótelepek igazgatósága cég mint önálló kereskedelmi vállalat a rendes kereskedelmi gondossággal kezeli az államnak mint tulajdonosnak az állami Wekerle munkástelepen és az állami lakótelepeken fekvő minden vagyonát ideértve az ingóságokat, leltári tárgyakat, anyagkészleteket és pénzkészleteket ...

6.§. Az állami munkás és lakótelepek igazgatóságának feladata, az állami munkás és lakótelepek igazgatása, hasznosítása

és fenntartása, nemkülönben ezen telepeken létező vagy még létesítendő vízművek, csatornázási-, szemétfuvarozási-, világítási-, kertészeti-, műhelyi, stb. üzemek saját személyzetével és saját költségén való üzembentartása.

7.§. Az állami munkás-és lakótelepek igazgatósága közvetlenül a m.kir.pénzügyminiszternek van alárendelve, és a m.kir.pénzügyminisztérium egyik főosztályaként működik". .../199/
A tervezetben rögzített igazgatási rendszer helyi szervezete a már említett telepi gondnokság volt. A gondnoki feladatok a tervezetben említetteken kívül kiterjedtek a lakások bérbeadására, a bérek beszedésére, elszámolására, a házi-rend és a bérleti nyilatkozat szabályainak betarttatására, valamint, - s ez nagyon lényeges tényező, mert ebből eredően vált a gondnok a telep élet-halál urává - a gondnok felmondási és kilakoltatási joggal is rendelkezett.
"A legfőbb büntetés a legnagyobb jónak, a telepen való lakásnak az elvesztése, s ezt ítéletileg és 24 óra alatt végrehajtólag kimondhatja a gondnok"./200/

Bármennyire is külön törvények szabályozták a telep belső életét, Kispest, az anyaváros a közigazgatási keretet jelentette a Wekerle-telep számára. Kispest nagy reményeket fűzött a területén történő állami építkezésekhez, ezért lelkesedéssel fogadta a Sárkány-birtok állami tulajdonba kerülését, és a munkáslakótelep építésének gondolatát is.

"Ezen nagyjelentőségű kérdés megvalósítása Kispest község fejlődésére, az ingatlanok értékének emelésére, iparának fellendítésére községünk történetében korszakalkotó hatással lesz ... községünk fejlődésében egy szerencsés fordulópont-hoz ért.". /201/

E nem önzetlen érdekekből adódóan a község elengedte az államnak a lakótelep területének parcellázásáért szedhető díjakat, valamint az építési engedély díját, s e kedvezmények biztosítása érdekében pótszabályrendeletet léptetett érvénybe az egy holdon felüli területek parcellázására vonatkozóan. /202/

A község már az engedmények megadásakor sem rejtette véka alá, milyen konkrét ellenszolgáltatásokat vár ezekért az államtól. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez küldött kérvényükben a közvetkezőket kérték: Kispest székhellyel új közigazgatási járást, királyi adóhivatal felállítását, a községi hetivásárjog sertésfelhajtással való kiegészítését, a fővárosi tenyész- és állatvásár Pusztaszentlőrincre való helyezését, vásárjogot, évenként legalább négy országos vásárral, a fogyasztási adók megváltási összegének "méltányos megállapítását", a fővárosi szeméttelep kihelyezését, a közeli beruházásokhoz 500 000 korona községi kölcsön megszerzéséhez erkölcsi támogatást.^{/203/} Majd újabb kérvényben Kispest és Pesterzsébet közösen az államrendőrség kiterjesztését kérte területükre, a kir. jársábiróság felállítását, valamint viz- és csatornahálózatuknak a telepibe való bekapcsolását.^{/204/}

A kérvényekre érkezett pénzügyminiszteri válaszok jó része csak ígéret maradt. De a Kispest központu új járás 1911. december 1-én megalakult, s megkezdte működését,^{/205/} a fővárosi államrendőrség hatásköri kiterjesztése is megtörtént^{/206/} és a vízvezeték csatornahálózat kiépítése és a telephez kapcsolása is megoldódott, bár nem az állam, hanem a községek költségén.

Kispest község reményei a teleppel kapcsolatban mégis évről-évre halványultak, s 1911-től az elégedetlenség, csalódottság dominál Kispest közvéleményében, a be nem váltott ígéretek miatt.

"Ma már az ígéretek özöne /járásbiróság, szolgabiróság, adóhivatal, középiskola, stb./ is hiányzik, amellyel Wekerle annakidején oly ügyesen el tudta altatni vezetőinket".^{/207/}

Kispest község, majd város tervei, amelyek a területén épülő állami telephez fűződtek, nagy részükben nem valósultak meg, így az államnak tett községi engedményeket mindvégig viszonzatlan adománynak tekintette Kispest. Minden adandó alkalommal felvetette sérelmeit és elégedetlenségét az állammal szemben. Azon túl ugyanis, hogy a község várt fellendülését nem biztosította az állam, Kispest kimondottan anyagi tehertételnek tekintette a Wekerle-telepet. Ez pedig

abból fakadt, hogy a parcellázások és az építkezés után járó adókat elengedte Kispest, az 1908.XXIX.tc-ben rögzítettek szerint pedig az állami munkástelep mentesült mindenféle adó alól. Így a község számára valóban nem jelentett jövedelmet a területén álló állami lakótelep, közigazgatási odatartozásából adódóan viszont Kispest adminisztrálta a telepet. Az 1910-es évektől kezdve már inkább erre az "ingyenes adminisztrálásra" hivatkozott a község, - mint a korábban adott ígéretekre - amikor az államtól kedvezményeket várt vagy követelt. Erre alapozva kérték a bor- és húsfogyasztási adó méltányos megállapítását a háborús években,^{/208/} s engedményeik fejében 200 000 pengős évi államsegélyt, vagy a vízdíjak elengedését.^{/209/}

Az anyaközség tanácsának és lakóinak elégedetlenségét csak növelte, hogy a telep építkezéseibe és a későbbi tatarozó, karbantartó munkáiba nem vonta be az állam a kisperesti iparosokat. De hasonló csalódottságot szültek a telep viszonylagosan olcsó lakbéréi is. Legyőzhetetlen konkurrenciát jelentett a közművesített telep, a kisperstinél jóval egészségesebb lakásai az anyaközség háztulajdonosai számára. Kispest egészségtelen, és a házadók miatt magasra tartott bérű lakásainak keresettsége visszaesett a telep felépülése után.^{/210/}

E sokszor felemlégetett sérelmek ellenére Kispest ragaszkodott a Wekerle-telephez. Valahányszor elterjedt a hír, hogy a pénzügyminisztérium hajlandó volna megválni a teleptől, az anyaváros - jól kiszámított érdekei tudatában - hangzotatta Kispest és Wekerle-telep együvértartozását. 1911-ben az egyik helyi lap Bárczy István polgármester bizalmas értekezletéről kiszivárgott hírekre alapozva közölte, hogy a pénzügyminisztérium a fővárosnak kívánja átadni az épülő állami munkáslakótelepet; a Wekerlét, és a Kőbányán tervezettet is.^{/211/} Ekkor Kispest eszközül próbálta felhasználni a telepet régi elképzelésének megvalósításához, ahhoz, hogy a községet Budapesthez kapcsolják. Tehát a telepet és az anyavárost együtt, mint összetartozó közigazgatási egységet kívánta a főváros kebelébe sorolni. A legmeglepőbb az ekkori kisperesti magatartásban az, hogy az eddig tehertételnek tartott telep

kiszakítását a községből, annak egyedül való fővároshoz csatolását csődnek minősítette; mondván, hogy a község közigazgatási egységének egyharmada leszakadna ezzel. /212/

Az 1930-as évek közepén pedig, - amikor ismét hasonló hírek keltek szárnyra a teleppel kapcsolatban - Kispest kifejezetten amellet foglalt állást, hogy megvásárolná az állami lakótelepet. /213/

A Wekerle állami munkáslakótelep állami kezelés alatt maradt, és a felszabadulás utáni rendezésig fennállt közigazgatásában az a visszás helyzet, amellyel elégedetlen volt az anyaváros, Kispest és a lakótelep egyaránt.

A telepiek elégedetlenségét általában a telep helyi lapja, a Wekerle-telepi Értesítő fogalmazta meg:

"Minket egyszerűen bekebeleztek Kispestbe! Kispest vagyunk! Egyszerűen Kispest kettő! Így ! Ugy vagyunk, mint Magyarország volt hajdan Ausztriával. Osztrák-Magyar Monarchia! Az osztrákokat ismerték, mirőlunk senki sem vett tudomást ... Hát ez így nem maradhat! Követeljük az "és" szócskát! Kispest és Wekerletelep rendezett tanácsu város!" /214/

E formalitásokat érintő követelések mögött nagyon komoly problémák húzódtak meg. Elsősorban olyan jelentős várospolitikai kérdés, mint a telep lakóinak politikai és polgári jogainak megnyirbálása. A 20-as évek második felében ugyanis Kispest arra hivatkozva, hogy a teleptől nem kapja meg azt a jövedelmet, amelyet megkap a magánterületektől, ezen felül a telepet ingyen adminisztrálja, el akarta venni a telepi lakók városi képviselőválasztási jogát. A telep szócsöve, a Wekerletelepi Értesítő, a város állampolgári jogokat sértő szándékára adott válaszában nagyon tömören és kifejezően illusztrálta az állami lakótelep lakóinak szociális helyzetét is:

"A telep lakói - sajnos - csak nagyon kisváltozatú ügyek miatt mennek a városházára. A városházáról mi szegénységi bizonyítványt, /sokat, az igaz/ nyugdíjasaink évenként kétszer életben-

létet igazoló bizonyítványt kérünk csak, ...". /215/

Kispest községi választójogának előfeltételei, - a hat évi helybenlakás és a kispesti adófizetés - különben is kizárták az adómentes állami lakótelep munkásainak nagy részét a községi politikából. Az anyaváros munkáslakosságát is sujtotta ez a szigorú választási census, de a homogénebben munkáslakta telepet lényegesen nagyobb arányban. Az 1927-es választásokkor Kispesten 6142 munkás választójogát vonták kétségbe ezen az alapon, s a Wekerle-telep egyetlen körzetében, a 25. választókörzetben 601 választóból 432 munkást hagytak ki. /216/ Majd 1929-ben 4350 választót töröltek Kispest községi választói névjegyzékéből: a hat évi helybenlakás hiánya miatt 1144 munkást, az adófizetés hiánya címén pedig 1450 munkásszavazót, /217/ s e számok döntő része ismét a telepre vonatkozik. Az 1930-as években újabb 47 %-kal csökkent az állami lakótelepen a választók száma. S nem közömbös e 47 %-os csökkenésen belüli arány sem, mert az átlagos csökkenésen belül a munkás és tisztviselő férfiak 78 %-a veszítette el szavazati jogát, a nyugdíjasoknak már csak 16 %-a, viszont az iparosok köréből a választók száma 12 %-kal, az iparos nők pedig 66 %-kal emelkedett. /218/

A telep lakosai tehát nem képviselhetnék kellő arányban és kellő nyomatékka a telep érdekeit a városi igazgatásban. Mint láttuk, a Wekerle-telep közigazgatási helyzetéből adódott a lakók politikai hátrányainak jó része. A munkástelep az állam tulajdona, zárt egység, a gondnokság illetve a minisztérium irányítása alatt, de Kispest közigazgatási egységén belül. Tehát Kispest község, majd város adta keretek és lehetőségek között gyakorolhatta állampolgári jogait a telep lakossága. A községi és az állami érdekek összeütközéséről van itt szó, és ennek megnyilvánulása, lecsapódása a telep lakóinak gazdasági és politikai életében érződött a leginkább. A város ugyanis közigazgatási egységén belül könnyebben, - csaknem korlátlanul - érvényesíthette érdekeit és akaratát, mint direkt módon az állammal szemben. Így eszközül használta

fel a telepet, illetve a telepellenes intézkedéseket az állammal szembeni érdekellentétben. Az ellentétpár közé ékelt telep gyenge és kiszolgáltatott volt mindkét fél kezében, hiszen magát a telep létét is egy nagy "szociális adomány"-nak, és így a lakói érdekében tett minden lépést fokozottan annak tüntetett fel az állam és a község is egyaránt, és ebből következően nagyon szűkmarkuan bánt ezekkel a további adományokkal mindkét fél.

VI.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep társadalmi szerkezetének, szociográfiai képének és politikai arculatának megítélése, egyértelmű értelmezése rendkívül bonyolult, sokrétű vizsgálatot igényel, a téma szegényes forrásanyaga pedig csak rendkívül szigorú forráskritikával fogadható el.

A munkáslakótelep társadalmi struktúrájának megítélésében két szélsőséges nézet ismeretes. Az egyik, s az elterjedtebb nézet szerint a Wekerle-telep a munkásarisztokrácia lakótelepe volt. A másik nézet viszont azt hangsúlyozta, hogy ennek a lakótelepnek is olyan volt a társadalmi összetétele, mint a munkáslakta peremkerületeké, lakótelepek, nyomornegyedeké, tehát a nincstelen proletáriátus lakta ezt a munkáslakótelepet is.

Ha az állam a munkásarisztokráciát telepítette volna a lakótelepre, az nem lett volna véletlen, és az állami szándékoktól s céloktól sem távolálló. S ezt az állami célt feltételezték azok, akik a Wekerle-telep lakóiban a munkásarisztokráciát vélték felfedezni, s véleményük szerint a kibérlési feltételek, a telepre kerülő munkások többszörös szűrése is ebben az irányban hatottak, ugyanis ezeknek alapján zömmel állami alkalmazottak, általában szakmunkások, s "politikailag megbízható elemek" juthattak csak a telepre. Ehhez hozzátehetjük, hogy a magas százalékban előforduló szakképzett munkás

mellett azt is a munkásarisztokrácia felé hajlónak tekintették a telep társadalmi képében, hogy a Wekerle-telepen lakó asszonyok legnagyobb része csak férje után volt munkás-asszony, ő maga általában nem vállalt állandó munkát.

"A telepi munkás asszonya, eltérőleg a nagyvárosi viszonyok között élő munkásoktól, csak ritkán és csak rendkívüli viszonyok között vállal állandó, házon kívüli munkát".^{/219/} Mint a proletár tömegektől elkülönítő, s nem jellemző vonásként emelték ki a Wekerle-telepieknek azon megnyilvánulását is, hogy mintegy közelharcot vívott gyermekeinek továbbtanulása érdekében,^{/210/} s nehéz viszonyai ellenére is nagy számban taníttatta gyermekeit.

A másik nézet egyik leghitelesebb képviselőjének, mint szemtanut, s együttélőt, Mesterházi Lajost fogadhatjuk el:

"Wekerletelepi vagyok, nem tudom megértik-e ma is még ezt a különbségtevést. A telep az én gyerekkoromban zárt világ volt, épp oly távol Kispesttől, mint Pesttől. Családom a pionirok közé tartozott ...

... A közhit úgy tartotta, /nyomokban még ma is fellelhető/ hogy a Wekerletelep afféle munkásarisztokrata világ volt. Lehet, hogy annak szánták. Én csak azt tudom, hogy iskolatársaim közt mennyi volt a rongyos, hiányosan öltözött, a nyáron mezitlábás, télen kabát nélkül fagyoskodó gyerek, és emlékszem rá, milyen szemmel látható volt az utcán, a lakásokban, mindenütt a környezetemben a szegénység. A háború végén éhezett, aztán az infláció miatt nyomorgott a telep, s alig egy pár éves kijavulás után lesujtott ránk a munkanélküliség. Biztos azért, hogy az átlag telepi kevésbé rosszul élt, mint pl. azok, akik Kispest határában a polgármesterről Molnártelepnek csúfolt grundon, földbe vájt gödrökben laktak. Biztos, hogy legalábbis ami a lakást illeti, rendezettebb körülmények között élhettünk, mint a Valéria-telepiek. Mégis merem állítani: a keserves évek folyamán erősen differenciálódó wekerle-telepi szociológiai képzet egészében nem a munkásarisztokráciát jelezte, hanem a proletárságot. A nagy többség gazdasági helyzetét és öntudatát tekintve is - olyan volt,

mint a külső terézvárosi, erzsébetvárosi, Váci úti vagy kőbányai proletárság többsége". /221/

Az író iskolai emlékeit a dokumentum megrázó erejével támasztja alá Illés Anna Valéria állami gyermekgondozó tanítónő naplója az 1920-as évek elejéről. Néhány kiragadott feljegyzés a naplóból:

"Wenningen Ibolyka: - a gyermek nem látogatta az iskolát, a családját kilakoltatták, a gyermek ruhátlan, cipőtlen, meghűlt ... Észbontó családi körülmények, a gyermeket kiragadni ebből a környezetből!

Scholz Mária: - apja lakatos és szerelő. A leányka nem látogatta az iskolát. Nagy a nyomor. Az apa tizenegyed magára keres. Ruha, cipőnélküliek. Ajánlani fogom anyagi támogatásra.

Majtány Gyula: - apja mázoló, a gyermek nagyon ritkán jár iskolába ... nagy a nyomor, az apa súlyos gégebajjal a kórházban, a beteges anya egyedül keres.

Varga István: - apja nyugdíjas vasutas. A gyermek egy hete nem látogatta az iskolát. A gyermek anyja gyermekágyban, az apa elbocsájtott közalkalmazott, kenyérkereseti forrást keres, így a gyermeknek anyja felépüléséig otthon kell maradnia a többi apróság felügyelete végett.

Pataukó Erzsébet:- anyja özvegy háztartásbeli, az óvónője napköziotthonba való felvételét kérte. Otthona a jóképű szegénység. Az apát a mozdony összetörte, az anya tíz gyermeket nevel. Ez művészet. Minden támogatást megérdemel.

Gyócsi Lacika: - apja kárpitos, az anya hetek óta nehéz beteg, öt gyermek, a legnagyobb rend és tisztaság, a gyermekek igen jólneveltek. A kis Laci feltűnően sovány, sápadt, cipő, ruha nélkül. Legmelegebben ajánlom támogatásra". /222/

A tanítónő naplója alapján kétségtelen, hogy sötétebb kép rajzolódik ki a telepről, mintha társadalmának teljes szerkezetét vehetnénk vizsgálat alá, - hiszen a napló törvényszerűen azoknak a gyermekeknek és családoknak viszonyait rögzítette, akiknek esetében már az iskolai közösségben is feltűnő nehézségeket okozott az otthon nyomora. A Wekerle-

telep szociális képének megítélésekor mégis hiteles és fontos adaléknak tekinthetjük, - már csak a naplóban szereplő nevek sokasága alapján is a tanítónő feljegyzéseit.

S hogy mennyire inkább a jellegzetes munkáséletet élte a telep lakossága, mint a munkásarisztokrata vagy a kispolgári életvitelt, igazolják az 1926-ban íródott monográfia elégedetlen sorai:

"A telep munkáslakosságának életmódja nagy vonásokban meg-egyezik a munkásságnak általános és közismert, s minden más néposztályétól sok tekintetben eltérő életmódjával, melyben legszembeeszkőbb jelenség, hogy "szeret jól élni". A munkás munkabérét, egész keresetét - legyen az kevés, vagy legyen sok - testi szükségleteire s némi szórakozásra hétről-hétre fillérig elkölti, a jobb napok keresetéből válságos időkre nem tesz félre semmit, nem takarékoskodik, nem tartalékol. Karakteréből a kispolgár tőkegyűjtésre hajló szelleme, a földműves osztály vagyonszerző-tőrekvése teljesen hiányzik, jövőbenező, tervező gondjai nincsenek, s előrelátása, számitása legfeljebb szombattól szombatig terjed ... Ilyen szellemi és életfelfogás mellett azután a munkás életviszonyai teljesen az általános gazdasági viszonyok hatásainak vannak alárendelve s a munkáscsalád életmódja a legalacsonyabb, olykor a nyomorgás színvonalára süllyed".^{/223/}

Bár a monográfiáiró merőben más indítékból és célból írta elégedetlen, a munkások szemléletét kárhoztató, - s a munkásélet minden problémáját, nehézségét, e szerinte helytelen életszemléletből eredeztette - szavai mégis teljes szociológiai portrét festenek a Wekerle Állami Munkáslakótelepről. Amellett, hogy segít elhelyeznünk a telep munkáslakosságát a munkásosztály egészén belül, rávilágít arra a felfogásra is, amely a telep létrehozásának célját, - s nem is kizrészben - éppen abban látta, hogy a munkás szemléletét módosítsa "lakásviszonyaival", és a "józan kispolgári és paraszti mentalitástól átítatott népelemmel való

együttlakás"-sal. A telep lakói ugyanis, - mint a főváros lakossága is általában - az ország minden részéből szerveződtek, eredeti foglalkozásuk szerint; ipari munkások, - nagy számban szakképzett - postások, rendőrök, vasutasok, de földművesek és urasági cselédek is voltak. De vitatkoznunk kell László Gyula azon nézetével, amely szerint a munkás-szemléletéből fakadnak gazdasági és megélhetési nehézségei. Nem szemléleti kérdés, hanem bérkérdés volt az ami meghatározta a telep munkásságának életvitelét.

A Monarchia jelentős szociálpolitikai sakkhúzással létesített tehát egy állami munkáslakótelepet, amely kertvárosi jellegével, viszonylag egészséges, - de a kor építészeti színvonalát el nem érő - egy-két és háromszobás lakásaival, alacsony bérleti díjaival au ideális szociálpolitika mintájául szolgálhatott volna, ha az állam céljai egyértelműen csak szociálpolitikai célok lettek volna. De mint már láttuk, az állam kirajzolódó céljai között első helyen állt a munkás megkötése, a munkaadóhoz való láncolása, - s a munkaadó a Wekerle-telep esetében maga az állam volt a lakosság nagy részének vonatkozásában. Egy elkülönített munkásvilágot kívánt létrehozni; lakói kiválogatásának szempontjaival, a telep belső életével, viszonyaival, a munkásosztály nagy egészétől való elszigeteléssel, a gazdasági és politikai függőséggel. De ennek az elszigetelni kívánt munkástömbnek nem kiváltságokat adott, hanem a megkötöttségek sorát, mert bármennyire is igaz, hogy a telep lakásviszonyaiban felülmúlta a munkásosztály általános fővárosi körülményeit, - mint ezt forrásaink alapján már említettük - mégsem biztosította azt a gazdasági szintet, amely a munkásarisztokrat-érzet és tudat kialakulásához elegendő lett volna. Az említett gazdasági és szociális nehézségeken kívül az állandóan fenyegető felmondási veszélyek eleve bizonytalanság-érzetet tápláltak, a telep hiányosságai pedig elégedetlenséghez vezettek.

Az 1908.XXIX.tc. a bérleti szerződés és a házirend

tárgyalásakor kitértünk az ezekben rögzített felmondási feltételekre, s a telepi gondnok felmondási jogára is, amelylyel az állami munkáslakótelep gondnoka gyakorta élt. Két tömeges kilakoltatást érdemes külön is kiemelni. Az első ilyen 1921-ben történt, amikor komoly összeütközésre került sor a lakók, a gondnokság és a minisztérium között. Felmondtak ugyanis minden olyan lakónak, aki magángyár munkása volt, aki üzembeszüntetés vagy redukció miatt elbocsátottak, aki hosszabb ideig katona volt, aki ellen politikai bünvádi eljárás indult, sőt még az állami nyugdíjasoknak is. A telepen maradó lakók évi bérét pedig 100-150 %-kal emelték.^{/224/} A felmondások nagy részének okát a Tanácsköztársaság alatti tevékenység adta. A Lipták-Teudloff-Dietrich Gyár, a Grafikai és Rokonipari Egyesület, a Budapesti Gázművek, a MÁV Északi Főműhely érintett dolgozói fellebbeztek a felmondások ellen. A munkások fellebbezése hiábavalónak bizonyult, mert nem birkózhattak meg olyan nyomós érvekkel és vádakkal, amelyek szerint: "... exponált emberek a kommunából, s a felmondáskor már nem voltak a gyár kötelékében".^{/225/} A telepről eltávolítandó munkások között volt Török József tisztviselő, aki a kommun alatt munkástanács elnöke volt, Stungf G., Székely Ö., Nagy J., Stuzl K., Stibe A., Stiller S. pedig vöröskatona és munkástanácsi tag volt 1919-ben. Nyakucska Viktor a Tanácsköztársaság alatt vörösőrként költözött a telepre lakáshivatali igazolvánnyal, s 1921-ben a 3245/1921.R. alapján eltávolították a Wekerle-telepről.^{/226/} A szociáldemokrata parlamenti frakció is foglalkozott a Wekerle-telepi munkások kilakoltatási ügyével, a frakció megbízásából Kabók Lajos interpellált is a pénzügyminiszternél a munkások érdekében.^{/227/} A másik nagy kilakoltatási hullám az 1930-as években, a gazdasági válság mélypontján következett be; bérhátralékok miatt 184 telepi lakónak mondtak fel.^{/228/} A bérhátralékok a munkanélküliség következményei voltak, hiszen a gyárak csökkentett kapacitása miatt sok munkanélküli volt a telepen is. Többek között a MÁV Északi Főműhelye sem - ahol pedig a lakók nagy százaléka dolgozott - tudott rendszeres munkát biztosítani. Így előállt az a visszás helyzet, hogy munkát és munkabért

nem tudott biztosítani munkásainak az állam, de a telepén lakó munkásoktól megkövetelte a lakbért, annak elmaradása esetén pedig felmondott.^{/229/}

A Wekerle-telepi lakók elégedetlenségének másik forrása a telep infrastruktúrájának, közművesítésének, közellátásának és szociális intézményeinek elégtelenségéből fakadt. Ez az elégedetlenség a pénzügyminiszternek címzett kérvényekben és követelésekben fogalmazódott meg, az előbbiek a Wekerletelepi Társaskör szerkesztésében, az utóbbiak a Szociáldemokrata Párt népgyűlésein és lapjának hasábjain.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep lakóiról tehát gazdasági és szociális helyzetük alapján nem állíthatjuk, hogy a munkásarisztokrácia egységes tömbjét képezte a főváros munkásosztályán belül. De a kérdés végleges és megnyugtató lezárásához szükséges a telep társadalmának politikai, mozgalmi és szervezeti életének vizsgálata is.

A Wekerle-telepi lakóközösség politikai karakterének elemzésekor a tárgyilagos hitelességre törekedve, a politikai magatartás néhány egzaktabb, mérhetőbb, kézzelfoghatóbb megnyilvánulását kívánjuk kiemelni. Így a községi és az országgyűlési választások telepi eredményeiből, az itt lakó munkásság politikai pártok és szakszervezetek kereteiben végzett munkájából, az esetleges egyedi telepi mozgalmakból, és a telepnek az országos politikai eseményekre való bekapcsolódásából, - persze a miértek, az ok okozati összefüggések feltárásával - próbálunk átfogó politikai képet adni a Wekerle-telep lakosságáról.

A választási eredményeket tanulmányozva, - az 1920-as évek elejétől kezdve állanak csak rendelkezésünkre adatok - szembeötlő, hogy a Wekerle-telep politikai élete nem olyan egyértelmű, mint azt az egy tömbben lakó munkásságtól várnánk. Ugyanis az 1920-as és 1930-as években a keresztény szocialista

pártok; a Keresztény Szociális Nemzeti Párt és az Országos Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának befolyása alá került a lakótelep. Már a Tanácsköztársaság leverése utáni első, - az 1920-as - kerületi nemzetgyűlési választások keresztényszocialista sikereket hoztak.^{/230/} Az 1926-os országgyűlési képviselő választásokon a 4804 telepi szavazat 7 %-át a Nemzeti Demokrata Párt, 39 %-át a Szociáldemokrata Párt, 10 %-át a Fajvédők Pártja, 28 %-át az Egységes Párt, 16 %-át pedig a Keresztény Szocialista /Haller/ Párt kapta.^{/231/} Az 1929-es községi választások a Wekerle-telepen a Független Polgárok Pártjának sikerét eredményezte,^{/232/} 1934-ben a törvényhatósági választásokon ismét a jobboldal aratott sikereket a telepen, méghozzá olyan körülmények között, hogy csupán a Wekerle-telepen győzött a jobboldal, az anyavárosban pedig elbukott.^{/233/} Az 1935-ös városi képviselőválasztások szintén a jobboldal sikerével záródtak, a városi képviselő testületbe ekkor csak egyetlen szociáldemokrata képviselő jutott be Linhardt Antal személyében.^{/234/} Az 1935-ben megválasztott Wekerle-telepi képviselők neve és foglalkozása is ismeretes; egyetlen munkás sem szerepel a megválasztott képviselők között! A tíz képviselő foglalkozás szerinti megoszlása a következő: építész, orvos, polgári iskolaigazgató, tanító, plébános, katolikus lelkész, református lelkész, szövetkezeti igazgató, magántisztviselő, hadirokkant trafikos.^{/235/}

Az 1920-30-as években országosan érvényben lévő választási census ismertetésére, - amely alaposan lecsökkentette a munkások választójogosultságát - nem térünk ki, inkább az olyan helyi sajátosságok kiemelését tartjuk szükségesnek, amelyek szerepet játszottak a Wekerle-telepi választások eredményeiben. Ilyen a lakótelep közigazgatási helyzete, amelynek tárgyalásakor kitértünk a telep és Kispest viszonyára, s ennek kapcsán a telepieket érintő hátrányokra a várospolitikai vonatkozásában. A lakótelep és az anyaváros egészségtelen viszonya, a gyengébb és kiszolgáltatott félben

politikai torzulást eredményezett. Ugyanis a lakótelep lakosságában időnként a helyi probléma, a helyi kiszolgáltatottság került előtérbe, elhomályosítva az általános nagy politikai és gazdasági problémákat, és az általános osztályérdekeket. A Wekerle-telepi választások jobbra tolódásáért jelentős mértékben kárhoztathatjuk azt a kispesti várospolitikát, amely a telepet adómentessége miatt hátrányosan megkülönböztette, s a kispesti háztulajdonosok érdekeit védve, "akié a ház, azé a város" /²³⁶/ jelszavát tolta előtérbe. Ennek ellenreakciójaként alakulhatott ki az a szemlélet a munkáslakótelepen, amelyet a Wekerletelepi Értesítő így fogalmazott meg:

"... teljesen mindegy, hogy mely párt kötelékébe tartozik a megválasztandó új képviselő, csak a wekerletelepiek lelkes barátja legyen". /²³⁷/

A jobboldali keresztényszocialista pártok választási sikereinek okát vizsgálva is hasonló eredményhez jutunk; ki-zárásos alapon, - mint ahogyan azt a telepiek is tették - abból kiindulva, hogy melyik párt hogyan viszonyul a telephez, a logikai szál a keresztényszocialistákig vezet:

"A városi közgyűlésen telepellenes politikát csináltak ... A szociáldemokraták állandóan ellenünk dolgoztak, mert itt nem találtak talajt marxista eszméik számára ... A Háztulajdonosok Szövetségének vezetői szintén folyton a telep érdekei ellen dörögtek. Itt nincs háztulajdonos, itt nem lehet tagdíjakat beszedni és előfizetőket gyűjteni ... Mig a keresztényszocialista párt emberei jártak legtöbbit a telepen, de ezek is sajnos csak a választások idején! Igaz, hogy a keresztény párt az egyetlen, akik nem csináltak telepellenes politikát". /²³⁸/

Egyszerűen csak arról van szó, hogy hatásos ütőkártyát jelentett a jobboldali pártok kezében - a telep rossz gazdasági és szociális viszonyai következtében - egy-egy ígéret a villanyvilágítás bevezetésére, a villamosközlekedés és az utak javítására, s ezt tudatosan ki is használták a választások előkészítése során. Így a Független Polgárok Pártjának 1929-es

telepi sikerét is az útépitést, a villamost, a fürdőt, a piacot és óvodát ígérő kortesbeszédék alapozták meg. /239/

Ugyanakkor a Szociáldemokrata Párt munkáját és választási előkészületeit megnehezítették az államigazgatási szervek is. Nem egy esetben szándékosan elmaradt a szociáldemokraták értesítése a választások kiírásáról. Linhardt Antal, Kispest szociáldemokrata képviselője az ilyen hátrányok megszüntetése érdekében fordult a főispánhoz:

"... a választások időpontjáról bennünket kellő időben értesítsenek a főbíró urak, nehogy az a helyzet álljon elő, hogy amíg a többi pártok hetekig készülhetnek a választásokra, addig a Szociáldemokrata Párt csak 3 nappal előbb értesüljön a választások megtartásáról". /240/

Linhardt Antal ugyanebben a levelében kérte a választások munkaszüneti napokra való kiírását, hogy a munkásválasztók is megjelenhessenek, akiknek száma különben is választásról-választásra csökkent.

A Szociáldemokrata Párt választási esélyeire az 1930-as években jellemző az a megállapítás, amelyet az SzDP tett a községi képviselőtestületi választások 1936-os és az 1938-as eredményeinek összevetésekor:

"A nagyobb eredmények elérése a névjegyzék összeállításánál fogva lehetetlen volt. Munkásszavazók alig vannak a névjegyzékben, és az elköltözés is minket sújtott a legérzékenyebben ... /241/

A Szociáldemokrata Párt tehát e nehézségek tömkelegével küszködött, s valóban nem talált kellő talajra a Wekerle-telepen ahhoz, hogy kimondottan nagy sikereket érhesse el a választások alkalmával. Viszont nagyon is jól ismeretek voltak az adott korban is az állami munkáslakótelep hiányosságai; felszereltségének elégtelensége, egészségtelen, tisztázatlan közigazgatási helyzete, s az anyaközség és a jobboldali politikai pártok ezen sebezhető, érzékeny oldalról közelítették meg, és vonták befolyásuk alá a telep

lakosságát. Az ilyen ráhatások mellett még meg kell említenünk azoknak a társadalmi és kulturális szervezeteknek az erős ideológiai hatását is, amelyeket a telep vezetősége szervezett, s amelyek a hivatásos állami ideológiát voltak hivatva terjeszteni az ide települt munkáslakók között.

Minden elszigetelő szándék, politikai megkötöttség és ideológiai ráhatás ellenére a Wekerle Állami Munkáslakótelep lakossága is aktiv részesként kapcsolódott be a munkásosztály harcába a két forradalom idején. Lázadó és követelő hangot kapott ekkor minden eddig felgyült, - s eddig csak jórészt kérvényekben megfogalmazott - helyi probléma, s az osztályöntudat erejével párosulva már a társadalmi rend egészének megváltoztatásával kereste a megoldást a telep lakossága is. A két forradalom időszakának Wekerle-telepi eseményeiről elég szűkszavuan beszélnek a források, mégis megkíséreljük segítségükkel a forradalmak napjainak képét megrajzolni.

1918.novemberében megalakult a telep munkástanácsa, s az ez alkalomból a telep főterén tartott ünnepi népgyűlés szónoka. Domschitz Ferenc beszédében tömören megfogalmazta, s az egyetemes osztályérdekekkel egységben értelmezte az állami munkáslakótelep problémáit:

"A reakció - nekünk azt lett mondvá - a munkásságot azért tömörítette össze, hogy békés hajlékot és rendes élelmezést birjon nyújtani. Ez csak ígéret volt, és intézményesen gondoskodtak arról, hogy a munkásság jogait letörjék, rabszolgává tették. Sötét utcákon kellett munkából hazajövet botorkálnunk. Az asszonyainknak és gyermekeinknek bokáig érő sárban kellett Erzsébetfalvára, vagy Kispestre élelemért járni. A lakosság egyéni akarát alatt állt, és ha valakinek az arca vagy modora nem tetszett, kilakoltatták. Nem szabad megengedni, hogy továbbra is önkényeskedés, igaztalanság történjen. Szükséges, hogy a munkásság minden intézményben a maga ellenőrző jogát gyakorolja. Biztosítani kell a munkásság nyugalját, és csak úgy lehet, ha itt a munkástanács veszi kezébe a hatalmat

és ezt a tanácsot mindenkinek támogatni kell, mert ez a tanács a lakosság érdekeit tartja mindig a szem előtt".^{/242/}
A népgyűlés egyhangu szavazatával megválasztották a 25 tagu munkástanácsot, amelyhez támogatóként csatlakozott a telep szellemi dolgozóinak tábora is, - Szász Ferenc iskolaigazgató bejelentése szerint. A telepen megválasztott munkástanács tagjai: - Ádám István, Bajusz József, Berleg Dezső, Brenák János, Csapó Lajos, Fábián Gyula, Fehér Ferenc, Haluska István, Heller Miksa, Hlatki Pál, Kiss József, Komora Árpád, Kollárik József, Lukovits Géza, Lusztig Ferenc, Márki Gábor, Sipos Gyula, Stand József, Stigler Péter, Szentmarjai Dezső, Szász Ferenc, Szőke János, Tomanovics Dezső, Pintér József, Vörös Kálmán - képviselték a népgyűlés követeléseit.^{/243/}

A követelések főként a telep belső életét érintették; a telepi vezetők, elsősorban Győri Ottmár gondnok diktátorságát kívánták megszüntetni, s jó világítást, jó közlekedést, jó közellátást követeltek. A közellátás vonatkozásában a legtöbb támadás a Hangyához tartozó Wekerletelepi Fogyasztási Szövetkezetre érte, ezért a munkástanács megvonta működési engedélyét, helyiségét az Általános Fogyasztási Szövetkezetnek adta át, amely csak a forradalmak idején biztosíthatta a telep ellátását, mivel a Tanácsköztársaság leverése után ismét a Hangya rendezkedett be a telepen.^{/244/}

A Wekerle-telepi népgyűlés szónokát, Domschitz Ferencet, aki a Szociáldemokrata Párt titkára, a munkástanács tagja, jóléti népbiztos volt, a Horthy-korszakban büntető törvényszék elé állították, - miután a forradalom leverése utáni külföldi tartózkodásából visszatért. A vádpontok egyike éppen a telepi népgyűlésen elhangzott beszéde, s a Hangya elleni támadása volt. Így szerepel ez izgatási perének irataiban:

"... 1918.november elején a kispesti Wekerle telepen egy nyilvános gyűlekezeten az ott összegyűlt munkásokhoz szólva azon egyenes felhívást intézte, hogy Kispest-Wekerle telepi Fogyasztási Szövetkezet működését ne tűrjék meg, s ha az helyiségét szépszerével nem adja át az általános fogyasztási szövetkezetnek, erőszakkal fogják megakadályozni működését, s az árút az utcára fogják kidobálni".^{/245/}

1919 elején a két munkáspárt összeütközése kapcsán olyan nyomokra bukkantunk, miszerint a Wekerle-telep lakosságát, - a postás és vasutas rétegeket - a szociáldemokraták befolyásuk alá próbálták vonni, s a kommunisták ellen igyekeztek fordítani. Ezt a szociáldemokrata akciót egy kispesti nagygyűlésen kívánták megvalósítani, de Chlepkó Ede határozott fellépése megakadályozta.^{/246/}

Az ismertetett esetből következtetnünk a telep magatartására már csak azért sem lenne helyes, mert inkább a szociáldemokrata elképzeléseket tükrözi, mintsem a telep lakosságának a tényleges hovatartozását. Azt mindenesetre levonhatjuk, hogy némi alapja azért lehetett annak, hogy a szociáldemokraták bázisuknak tekintették a Wekerle-telep lakosságát, s az ő támogatásukkal kívántak a kommunisták ellen fellépni. Mégis lényegesebb és konkrétabb tényezőnek tekinthetjük a forradalmak Wekerle-telepje vonatkozásában, hogy megalakult a telepen a KMP területi szervezete, s működését a két párt harcában a forradalom balratolódásának érdekében fejtette ki. Pregnánsan fémjelzi tevékenységét az a röplap, amely azon KMP nagygyűlések egyikét hirdette meg, amelyet a Kommunisták Magyarországi Pártja a szociáldemokraták támadásai, ellenforradalmi tevékenysége reakciójaként szervezett meg. A röplap szövege:

"Az ellenforradalom szerte az országban szervezkedik a nyílt kitörésre készül. A Nép kormány tehetetlen az ellenforradalommal szemben. Károlyi gróf, Festetics gróf, a többi grófok és püspökök az egész burzsoázia fenekedik a proletáriátus ellen és szervezi az ellenforradalmat a munkásság letöréséhez.

A kommunisták budapesti és környékbeli szervezetei nagy munkásgyűléseket tartanak. A Kispest-Wekerletelep - kommunista szervezete szerda este fél 7 órakor az Üllői út és Nyári Pál utca sarok Kozma vendéglőben fogja megtartani.

A gyűlés napirendje:

-Hogy kell kivégezni az ellenforradalmat ?

Elvtársak! Munkások!

Nem kérdi az ellenforradalom, hogy ki kommunista, ki demok-rata, hanem pártkülönbség nélkül akarja elnyomni a proletá-riátust. - Jőjjetek proletárok a gyűlésre, megmutatni a rabló-gyilkos burzsoáziának, hogy a forradalmi proletáriátus kész végezni minden ellenforradalommal.

Testvéri üdvözléssel:

"Kommunisták Magyarországi Pártjának
Kispesti-Wekerletelepi szervezete"/247/

Az első szabad május 1-ét a Wekerle-telep lelkes töme-gei is megünnepelték, a kispesti munkásokhoz csatlakozva a Kossuth térre vonultak az ünnepi nagygyűlésre. Így számolt be erről az egésznapos népünnepélyről - a Wekerle - telep la-kosságát is megemlítve - a város baloldali lapja:

"A kora reggeli órákban kezdődött a gyülekezés az egyes párt-szervezeti csoportok helyiségeiben. Sűrű rajokban érkeztek az elvtársak tömegei, sokan apró gyermekeiket is magukkal hozták.

Az I.kerületi /munkástelepi/ csoport a Borovszky-ven-déglőben gyülekezett. Zászló alatt felvonulva a Pannónia úton és a Határ úton át, az Üllői útra érkezve a Tóth-féle vendég-lő előtt csatlakozott az ott várakozó VII. pártcsoport töme-geihez". /248/

A kispesti Kossuth téren a munkástanács tagjai tar-tottak előadásokat. A Pestvidéki Büntetőtörvényszék elé kerü-lő telepi iskolaigazgató, Burger Ferenc, vádiratában a vád-pontok egyike az, hogy az 1919.május 1-én tartott beszéde iz-gató, lázító jellegű volt. A vádak között még az is szerepelt, hogy az iskolai hittanórák helyett szociális ismereteket ta-nított, s hogy a kispesti munkástelepi közoktatásügyi biz-tossághoz beadott jelentésében hitet tett" az új, világot megváltó társadalmi rend " kivívása mellett. /249/

A forradalom további eseményeit a lakótelepen néhány pártnapot hirüladó újsághiren /250/, a Tanácsköztársaság harcaiban résztvevő munkásezredek alakulásán, /251/ vöröskatonaként harcoló munkástelepiek sorsán /252/ kívül - a büntetőtörvényszékek vádiratai őrzik.

A Wekerle-telepen lakó nyomdászok közül többen is vád alá kerültek a Tanácsköztársaság leverése után a kispesti munkásság helyi lapjában megjelent cikkeik miatt. Így Guttman Jakab nyomdászsegéd a "Kispesti Munkás"-ban 1919.június 8-án megjelent "Elvtárs" c. cikkéért, Varga Károly betűszedő az 1919.július 27-i számban megjelent "Egy napról" c. írásáért, és Arnold Antal június 15-i "Munkára" c. cikkéért. A vád mindhármuk ellen: izgatás a vagyonosok ellen. /253/ A periratokban bűnjelként szerepelt a Kispesti Munkástanács 1919.évi március 27-i ülésének jegyzőkönyve, amely amellet, hogy bepillantást enged a munkástanács munkájába, rögzíti a forradalom helyi baloldali hetilapjának megszületését is: "A sajtónépbiztosság rendeletére a munkástanács cenzura bizottságot alakított, melynek tagjai: Chlepkó Ede járási népbiztos, Dr Rákos Ferenc és Domschitz Ferenc; egyben kimondja az ülés, hogy a "Kispesti Ujság" c. lapot köztulajdonba veszi, s "Kispesti Munkás" címen, mint a helybeli munkásság lapját hetenként továbbra is megjelenteti. A lap átvételével, a szerkesztés további irányításával Dr Rákos és Domschitz elvtársak bizattak meg". /254/

A dicsőséges 133 nap után a Wekerle-telep életére is ránehezedett az országban berendezkedő ellenforradalmi rendszer. A hivatalos vezetés ekkor elsődleges feladatának tekintette a forradalmak eredményeinek lerombolását, tagadását, de még az emlékének megcsúfolását is. 1920 elején már vezércikkek, választási programbeszédék próbálták cáfolni a Wekerle-telep forradalmiságát, lakóinak a forradalomban való egyértelmű, aktív részvételét, sőt még rokonszenvező magatartását is. Az 1920-as kerületi nemzetgyűlési választások keresztény-

szocialista sikere után a Kispesti Hirlap vezércikke a választásokat úgy értelmezte, mint ami" ... fényesen rácăfolt azokra a vádakra, amelyekkel községünket mint "hirhedt kommunista fészket" illették, bebizonyítván ország világ előtt, hogy a proletárdiktatúra itteni fészke nem volt teljesen megbízható vára a kommunizmusnak, s csupán a terror, az erőszak tartotta össze az évtizedeken át szakszervezeti lapon tömörített és félrevezetett munkáselemet". /255/

Vagy idézhetünk Oláh Dániel volt munkaügyi miniszter beszédéből, amelyet a keresztény pártok választási gyűlésén mondott a Wekerle-telepen, s amelyben kitért a Tanácsköztársaságra is:

"... ezt a veszedelmet nem a munkások nagy tömegei okozták, hanem egyedül a vezérek Lusztig Ferenc és Böhm "elvtársak", akik ma is szabadon járnak, itt a telepen dicsőítették a proletárdiktatúrát...". /256/

Az említett elvtársak Tanácsköztársaság alatti Wekerle-telepi tevékenységéről konkrétumot nem tudunk, de egy 1931-ben kelt rendőrfőkapitányi bizalmas jelentés szerint egy Goldmann nevű személy és Lusztig Ferenc ellen nyomozás folyt, s a nyomozó jelentése szerint:

"Lusztig Ferenc budapesti sz., 1878.év.v.izr., nős, betűszedő /1.Kispest, Wekerle-telep, Taksony u.16./ ellen puhatolást és megfigyelést lefolytattam, melynek folyamán megállapítottam, hogy nevezett a "Világosság" nyomda /Conti u.4./ alkalmazottja régi idők óta, s mint ilyen a szociáldemokrata párt agilis embere. A Wekerle-telepen levő szociáldemokrata párt helyiségének vezetője volt, de az utóbbi időkben teljesen visszavonult ... Nevezett a politikai nyilvántartás szerint 1920. I.5-én 24238/fk.II.res.sz.alatt internálva lett kommunista üzemek miatt". /257/

Lusztig Ferencet a Tanácsköztársaság bukása után elfogták és internálták, Zalaegerszegen töltött két évet, - a nyomozó jelentése is erre utal. A forradalmak alatti munkájáról nem sikerült többet megtudnunk, mint hogy az 1919.április 7-i választásokkor a Kispesti ún. "120-as Tanács tagja lett.

A főkapitányi jelentésben említett Goldmannról még ennyit sem tudunk, s a jelentést író nyomozó sem jutott több eredményre. Viszont érdemes kitérnünk a jelentés ama vonatkozására, amely a Wekerle-telepi lakók politikai szemléletét illusztrálja:

"A szociáldemokratáknak "Természetbarátok Egyesülete" a különböző koru gyermekeket, suhancokat összegyűjti és kirándulás címén a szabadba viszi. Vezetőik ilyen kirándulásokon állítólag felforgató izű előadásokat tartanak. A "Népszavát" Kispest Wekerletelepen minden gyermek kezébe adják, hogy a gyermek lelkébe itatva, őket intézményesen felforgató egyénekké neveljék". /258/

Mint ismeretes a Horthy-korszakban a Természetbarátok Egyesülete nem csak a szociáldemokrata szervezetek számára, de az illegális kommunista párt és a KIMSZ számára is működési kereteket nyújtott. Adataink szerint a Wekerle-telep baloldali lakói között nem csak a Természetbarátok Egyesülete kereteiben működő kommunisták éltek; az 1930-as években lebukó kispesti illegális kommunista szervezeteknek, "gépeknek" tagjai között is találunk telepi lakókat. A munkásmozgalom, a kommunista szervezkedés területe csaknem az egyetlen terület, ahol Kispest és Wekerle-telep nem ellenség, rivális, hanem partner, szövetséges.

Molnár Károly és társai 1933-ban lefolytatott bűnpere kapcsán leplezte le a Budapesti Büntetőtörvényszék a kommunista szervezkedés kispesti vonalát. A szálak a korábban letartóztatott Schiff Lajos, Pásztor István, Magyar Lajosné, Guttmann Szerén illegális párttagoktól vezettek Kispestre, illetve a Wekerle-telepre. A nyomozás adatai szerint Derkai Nándor és Oláh Sándor kispesti lakosok voltak a szervezkedés legrégibb részesei; 1929-óta tartottak kapcsolatot illegális nevű személyekkel, akik nem csak mint géptagok, hanem mint körzeti illetve kerületi bizottsági tagok funkciókat is beöltöttek. Derkai Nándor a kispesti és ferencvárosi sejtek munkáját el-

lenőrizte. Molnár Károly, Várkonyi Gyula budapesti munkások, Mosdóczi Lajos, Szabó János, Géczi Árpád, Győri Gedeon kislestiek és Varga János Wekerle-telepi kőművessegéd, akiket Schiff Lajos szervezett be, mint géptagok működtek; gépgyűléseken, megbeszéléseken vettek részt, kommunista röplapokat terjesztettek, és falfestéseket végeztek. 1932 tavaszától sokszorosító géppel is rendelkezett a sejt, így maguk is készítették röplapokat. 1932 nyarától legális szervezetekben is végeztek frakciómunkát, és a munkanélküliek megszervezésével is foglalkoztak. A sejt több munkanélküli tüntetést, felvonulást szervezett meg. Ezen kívül vidéki szervezetekkel is tartottak kapcsolatokat. /259/

A Wekerle-telepi vádlott, Varga János, a vádirat szerint vasvári születésű, Wekerle-telep Álmós u. 51. szám alatt lakó kőműves segéd, munkanélküli, illegális nevén Vasvári. 1932 februárjában kapcsolódott be a kommunista mozgalomba Schiff Lajos rábeszélése nyomán. A Schiff Lajos szervezte gépnek öt tagja volt. Varga János lett a gép sajtója, két ízben kapott röpiratokat, és két ízben füzeteket Schiff-től. A röpiratokat Kispesten az Andrássy úton és a Tisza Kálmán utcában szórta szét, más alkalommal pedig a Katona réten, Kispesten és a Wekerle-telepen. Olvasás céljára is kapott Schiff-től kommunista folyóiratokat és könyveket.

A Varga János ellen szóló vádirat rögzítette azoknak a személyeknek a hivatalos és illegális nevét is, akikkel Varga tartotta a kapcsolatot, sőt a sejt találkozóhelyét és időpontját is tartalmazták a vádiratok:

"Hetenként egyszer, péntek estéken Kispesten Beniczky utca-Füzér utca sarok, valamint Mária utca és Báthory utca sarkán volt találkájuk. A találkákon megjelentek rajta kívül: Schiff, Mosdóczi Lajos és egy alacsony ismeretlen nő, és megbeszéltek az időközben végzendő pártmunkát. Ő és Schiff találkozóhelye Hungária út és Gyáli út sarkán volt. A gépyűléseket vasárnap délelőttönként a kislepesti erdőben tartották, hol egy Nagyfejű illegális nevű 23 éves középtermetű férfi tartott

nekik előadást, a marxizmusból és a mozgalomban való munkáról. Olykor Schiff lakásán, olykor pedig az ő lakásán is tartottak üléseket". /260/

Varga János tárgyaláson tett vallomása szerint: a csendőri tényvázlatba és a vádiratba felvett beismerő vallomások kényszerhatása alatt születtek, - mivel a csendőrök megverték a vádlottakat - ezért azok a vizsgálóbíró előtt és a tárgyaláson is tagadták a vádiratban szereplő vádakat. /261/

A Budapesti Büntetőtörvényszék a felgöngyölített kommunista szervezkedés minden tagját elítélte: Molnár Károlynét, Szabó Jánost, Varga Jánost és Győri Gedeont háromhavi fogházbüntetéssel sújtották, Molnár Károly tiz hónapot, Oláh Sándor nyolc hónapot, Mosdóczi Lajos, Derkai Nándor és Perhutter Károly öt hónapot, Várkonyi Gyula négy hónapot, Géczi Árpád két hónapot kapott büntetésül. /262/

Az 1935-ben büntetőtörvényszék elé kerülő kispesti kommunista szervezkedésnek szintén voltak Wekerle-telepi tagjai. Rudas Ede és társai bünperének tényvázlata szerint ez a kispesti kommunista szervezkedés kiterjedt Nagyrédére és Gyöngyösre is, feladatának tekintette a parasztmozgalmak segítését is. A szervezet kommunista kiadványokat terjesztett, s a munkanélküliek megszervezésével foglalkozott, szervezett sejt-munkát végzett, tagjai illegális neveket vettek fel, és programjukhoz tartozott a moszkvai rádió közös hallgatása is. A Kommunista Ifjómunkás Szövetség sejtjeként működtek, s a kispesti szociáldemokrata Ifjómunkások Egyesületébe beépülve azt felbomlasztották. A szervezkedés Kispestről indult ki, tagjai is zömmel kispesti ifjómunkások voltak, de szerepelt közöttük a Wekerle-telepről névszerint a vádiratban Homoki Sándor és "... egy Wekerle-telepi ismeretlen nevű, göndör hajú egyén ..." is. /263/

Homoki Sándor 22 éves textilmunkás volt, kispesti születésű, s a Wekerle-telepi Főtér 3.szám alatt lakott. A büntetőtörvényszék az 1921.évi III.tc.1.§.2.bekezdés szerint az állam és társadalom törvényes rendjének felforgatására és megsemmisítésére irányuló vétségben bűnösnek mondta ki, két hónapi fogházra mint főbüntetésre büntette, valamint három évi hivatal-

vesztésre és politikai jogainak felfüggesztésével sújtotta. /264,
A büntetőtörvénytényvázlata szerint:
"Homoki Sándor, illegális néven "Akác", a kikérdezés során beismerte, illetve előadta, hogy 1933. év nyarán Kotymán Tibor kisésti lakos, cipész, aki neki régi ismerőse, kihívta a vámmentes kikötő melletti Duna strandra, ahol miután előzőleg beszélt neki a munkás illegális mozgalomról, összehozta Tőke László, illegális néven "Csöpi" kisésti lakossal. Tőke többszöri találkozás után bevonta őt az általa vezetett Kommunista Ifjómunkás Szövetség /KIMSZ/ "Rákosi" elnevezésű gépbe. Ennek a gépnek tagjai lettek: ő, Tőke, Rudas Ede és Váradi József. A kapcsolatot felfelé Tőke tartotta mint titkár, hogy kivel azt nem tudja". /265/

A Kommunista Magyarországi Pártjának csak a forradalmak időszakában volt önálló legális szervezete a Wekerletelepen, de az illegalitás éveiben is megtalálta a párt az utat a telep baloldali, harcos munkásságához. A Horthy-korszakban nincsenek adataink arra, hogy külön Wekerle-telepi kommunista sejt működött volna, de a munkahelyi és területi kapcsolatok révén a telep lakói is bekapcsolódtak az illegális pártmunkába. A kommunista szervezkedés tehát feloldotta a telep politikai elszigeteltségét, összekötötte a proletártömegek egészével, a munkásmozgalomban tehát elmosódtak azok a határok, amelyek a Wekerle-telep és Kisést, illetve a főváros és a telep között húzódtak várospolitikai vonatkozásban.

A szociáldemokratáknak működött külön szervezete a telepen csaknem a tárgyalt időszak egészén át. A párt stratégiájából eredően a munkáslakótelepen is inkább gazdasági és helyi jellegű problémákkal foglalkozott. Mivel ezek a problémák valóban mélyen és komolyan érintették a telep lakosságot, nem mondhatjuk elhibázottnak a Szociáldemokrata Párt helyi célkitűzéseit, hiszen azokat a hiányosságokat kívánta megszüntetni, amelyeknek révén a jobboldali pártok is beférkőzhettek a telep politikai életébe, - a választások kapcsán má kitértünk ezekre a kérdésekre.

A szociáldemokraták által szervezett népgyűlések napirendjéből általában nem hiányzott a telep lakóinak helyi viszonyai-
val való foglalkozás. Ezeken a népgyűléseken megtárgyalták
"... azokat a hiányokat, amelyek miatt a telep hovatovább
elveszíti szociális jellegét és közönséges bérházcsoporttá
válík". /264/

A szociáldemokraták Wekerle-telepi csoportja által 1929. au-
gusztus 31-én rendezett népgyűlés egy memorandum megfogalma-
zását határozata el, amelyet a telepalapító Wekerle Sándor
fiának nyújtottak át. A memorandum pontokba szedte a telep
hiányosságait:

1. A telepnek nincs fürdője.
2. A telepi iskolafürdők nincsenek üzemben
3. A telepi házak túlnyomó többségében nincs mosókonyha
4. Nincsenek fáskamrák
5. Az utcák nagy részét nem öntözik
6. A telepen fölszerelt villanyórákért még mindig havi 1 pengőt
kell fizetni, - a lakók szerint az eddigi fizetésekkel már
többszörösen megfizették azoknak az árát. /267/
7. A telepnek nincs villamosközlekedése, -pedig erre annakide-
jén ígéretet kaptak.
8. Sárkány utca, Beniczky utca, Zoltán utca és Határ úti vil-
lamosmegállóknál nincsenek várócsarnokok. /268/

A Pannónia úton, 1930 nyarán megrendezett szociáldemokrata
nagygyűlés a már-már járványokat okozó vízhiánnyal foglalko-
zott. /269/ De még 1938-ban is a szociáldemokrata csoport napi-
rendjén kellett tartani a következő problémákat: magas lak-
bér, drága villamosközlekedés, rossz járdák, 30 éve tatarozat-
lan lakóházak, rendetlen, egészségügyileg türhetetlen piac,
fürdő és kulturház hiánya. /270/

A gazdasági válság éveiben a telepen is felszaporo-
dott a munkanélküliek száma, akik Czégely Dezső, szervezett
nyomdász vezetésével 1932 nyarán a kisésti városháza elé vo-
nultak, s munkát követeltek. Memorandumukban a munkaalkalom
teremtését összekapcsolták a telep szükségleteivel, s a telepi

kárház és a vásárcsarnok felépítését kérték, valamint a telep teljes csatornázását.^{/271/}

A Wekerle-telepen lakó munkások zöme szervezett munkás volt. Foglalkozási körük szerint szakmai szervezetek tagjai voltak, s így az adott szakszervezetek mozgalmi, gazdasági harcát támogatták, a szakszervezetek viszont napirenden tartották a telepen lakó tagjaik gondjait.

A telepen lakó nyomdászok számszerint, a telep lakóinak egészéhez viszonyítva nem jelentettek nagy tömeget. Mintegy 180 nyomdászcsalád lakott a Wekerle-telepen - mégis jelentős politikai tényezőnek számítottak a telep belső életében. Ez nagy szervezettségükből és szakszervezetük erősségéből fakadt. Már az a tény is figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban, hogy a telepen lakó nyomdászok számára - a kevés számú állami nyomdai alkalmazott kivételével - a Grafikai Egyesület, vagyis a nyomdász szervezet bérelte a lakásokat, s a szervezet tudta és beleegyezése nélkül a bérelt lakásokkal és a benne lakó lakókkal kapcsolatban semmiféle rendelkezés, vagy intézkedés nem léphetett érvénybe.^{/272/}

A Könyvnyomdászok és Betüöntők Segélyező Egyesülete a telepen lakó tagjai számára egyesületi orvost szerződtetett 1912 tavaszától kezdve.^{/273/} Szaklapjuk pedig, a "Typographia", gyakran foglalkozott a Wekerle-telep problémáival, s azok megoldását sürgette a lakók javára.

A Vas-és Fémmunkások Lapjának hasábjain szintén gyakorta szerepelt a Wekerle Állami Munkáslakótelep egy-egy problematikus kérdése, vagy éppen a telepen lakó vasas szakársak életéről adott hirt. Szakmájából eredően a telep lakóinak nagy százaléka kapcsolódott a vasas szakszervezetek munkájához, így ez a szakszervezet számlálhatott legtöbb tagot a Wekerle-telepiek között. Ezek a szervezett munkások aktívan részt vállaltak a munkahelyi megmozdulásokban, sztrájkokban, holott, - mint a bérleti szerződésből ismeretes - egzisztenciális alapjuknak, a lakásnak az elvesztésével is járhatott

ez a magatartásuk. Így az 1913-14 fordulóján kirobbant Ganz gyári sztrájkban, illetve az azt követő munkáskizárásokban is jelentős részük volt a Wekerle-telepieknek. A kizárások olyan mértékben érintették a telepet, hogy a kizárt munkások külön Wekerle-telepi bizottságot hoztak létre. Nem érdektelen megemlítenünk, hogy a telep kiskereskedő és kisiparos rétegei is támogatták a szervezett vasasok harcát; különböző/274/ ző adományokat ajánlottak fel a kizárt munkások megsegítésére.

A vasas szakszervezet kötelékébe tartozott azoknak a munkásoknak is egy része, akiket a Kispesti Állami Munkástelepen, illetve annak Csepeli vízművében alkalmaztak. Így a szakszervezet és lapja figyelemmel kísérte és támogatta ezeknek az állami alkalmazottaknak helyzetét, és a munkaidő csökkentésére, a fizetések emelésére irányuló törekvéseit is. A Vas- és Fémmunkások Lapja 1918 nyarán közölte a telepen dolgozó munkások nyílt levelét, amellyel a pénzügyminiszterhez fordultak, a megélhetési nehézségekre, alacsony fizetésekre, valamint a telep építésvezetőjére Rékay Frigyesre panaszkodtak, s e nehézségeik megoldását kérték./275/

Nem véletlen az a formula, - kérvény - amellyel a telepen dolgozó, közvetlen az állam alkalmazásában álló munkások védtek és képviselték érdekeiket. Az állami üzemek, gyárak, intézmények dolgozói a szigorúbb munkahelyi kötöttségek miatt általában nehezebben tudták létrehozni, megerősíteni és hatóképessé tenni szakmai érdekvédelmi szervezeteiket. A Wekerle-telep lakosságának egyharmadát kitevő vasutasság is ilyen nehézségekkel küszködött. A Magyar Államvasutak ugyanis azután, hogy 1906-ban engedélyezte a Vasuti Munkások Országos Szövetségének működését, 1908-ban feloszlatta azt, s egészen 1918-ig illegalitásba kényszerült a vasuti munkások szervezete./276/

A MÁV-nál 1908-ban beinduló és Kossuth Ferenc nevével fémjelzett tisztogatási akció azzal kezdődött, hogy megtiltották a vasutasságnak, - elbocsátás terhe mellett - hogy a Szociáldemokrata Párt tagjai legyenek./277/ Ezzel egyidőben az állam kitiltotta vasutasait a Vas- és Fémmunkások Segélyező Egyesületéből is,/278/ ami csupán a MÁV Északi Főműhelyében 600-700

munkást érintett. Az első világháború éveiben a MÁV-nak ezt a műhelyét is katonai parancsnokság alá helyezték, a katonai szükségletek biztosítása érdekében. A műhely dolgozóit a 18-as munkásezredbe sorozták, /M.kir.Népfelkelő Munkásezred a MÁV Északi Főműhelyében/. De a már korábban is szinte terror alatt tartott munkások megtagadták a katonai eskütételt.^{/279/}

A háború évei alatt a Magyar Királyi Állami Gépgyár munkásai is felemelték szavukat, s annak ellenére, hogy ez a cég is elzárta munkásait a szervezkedéstől, s a szervezkedés kezdeményezőit eltávolította a gyárból, 1915-ben ismét hozzáálltak szervezetük kiépítéséhez. A Vas-és Fémmunkások Lapja ekkor lelkesen üdvözölte a lakatos munkások újra éledő szervezetét: "És ma már azon az úton vannak a lakatosok, amelyről semmiféle igazgatósági terror, semmiféle ígéret nem fogja őket leteríteni. A szenvedésből már elég volt, emberhez méltóan akarunk élni".^{/280/}

A két forradalom időben szűkre szabott határai között kibontakozó emberibb élet után az ellenforradalmi rendszer talán még pusztítóbban igyekezett összeroppantani az állami gyárak, az államvasutak munkásainak szervezetét. És ebben az időszakban is, - mint a forradalmakat megelőző periódusban is - a tiltó rendelkezések, megtorlások a műhelyek dolgozóit sújtották leginkább a vasutasság köréből. Helyzetüket a Népszava így foglalta össze 1935-ben:

"Kezdjük ott, hogy a vasuti munkásoknak nincs meg az egyesülési és gyülekezési joga, nincs meg annak ellenére sem, hogy a törvény ezt kifejezetten biztosítja számára. Nem szabad lapot indítaniok, de még olvasniok sem olyant, amire a "felsőbbség" azt mondja, hogy veszedelmes. És ez a cenzura szigorú és önző. A "felsőbbség"-nek minden lap veszedelmes, ha nem az ő engedelmes kiszolgálója".^{/281/}

A szakmai szervezkedéseket is fojtogató nehéz években a Wekerle-telepen azért működött a MAVOSZ helyi csoportja, s tevékenységének jelentős részét képezte a helyi problémákkal

való foglalkozás. 1938-ban a vasutasszövetség helyi csoportjának választmányi ülésén fellépett a lakosság a rossz út- és járdaviszonyok ellen, de központi problémája a telepi piacon uralkodó egészségtelen viszonyok javítása volt. A Pest-vidéki Élet közlése szerint az ülés szénoka:

"Lehetetlennek tartja, hogy akkor, amikor az állam nagy költséggel és az orvosi tudomány minden felkészültségével küzd a tuberkolózis ellen, a város a pénzügyi húzódása folytán első kézből kapja a lakosság a fertőzés csiráját a piacon pénzért". /282/

A Wekerle-telep lakossága tehát politikai szemléletében, aktivitásában a proletáriátus egészéhez sorolható. Leghaladóbb és legöntudatosabb lakói a két forradalom országot, társadalmat formáló harcában aktív szerepet vállaltak, az MKP tagjaivá lettek, s annak illegalitásba kényszerülő éveiben is a magyar munkásmozgalom élvonalában maradtak. A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek munkájában is a proletáriátusra valló arányban és minőségben vettek részt. A Wekerle-telepiek osztályöntudatának megnyilvánulásai lépten-nyomon fellelhetők, s ez - annak ismeretében, hogy az állami lakótelep belső viszonyai, s az állami üzemek munkásellenes szigora milyen nagyfoku megkötöttséget, visszahúzó erőt, egzisztenciális veszélyt rejtett magában - a teleplakók politikai megítélésük fokozott jelentőségüvé válik, s indokolttá teszi a telep munkáslakosságának a fővárosi proletáriátus soraiba való helyezését.

A telep lakosságának politikai arculata nem szonos tehát a munkásarisztokrata rétegek politikai magatartásával. Azt is láttuk, hogy a Wekerle-telep lakóinak gazdasági és szociális helyzete sem érte el a kiváltságos munkásarisztokrata élet színvonalát. Egyszerűen arról van szó, hogy az állam nem biztosította munkásainak - s egyben a telepén lakóknak - a munkásarisztokrácia egzisztenciális szintjét. Az állam meg kívánta nyerni, illetve a maga számára biztosítani a telepen lakó

munkásságot, de nem olyan anyagi eszközökkel, amelyek a munkásarisztokrata réteg kialakításának irányában hathattak volna. A tendencia a Wekerle-telep esetében inkább az volt, hogy a magas szakképzettségű, de a magántulajdonu üzemekkel szemben gyengébben fizetett, - az állam üzemekben dolgozó, s az állam számára nagyon fontos rétegeket igyekeztek megnyerni a helyhez kötést jelentő plusz juttatással, amely egyben e rétegek kézbentartását is biztosította. A munkásarisztokrata tudatot, a mozgalmi érdektelenséget az állam nem a szuper jövedelem, nem a kiemelkedő életszínvonal biztosításával akarta kialakítani, hanem ennél jóval olcsóbban; egy, csupán a létminimumot biztosító juttatás - lakás - fejében megkötéssel, s ez a megkötés kiterjedt a munkás életének minden vonatkozására; munkahelyére, lakására, politikai és mozgalmi életére. Így a Wekerle-telepen nem alakult, s nem is alakulhatott ki munkásarisztokrata világ, csupán egy plusz kötöttségek közötti - az átlagosnál konszolidáltabb körülményeket élvező - munkásréteg.

VII.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep oktatási és művelődési intézményei állami jellegűek voltak, a m.kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium fennhatósága alá tartoztak. Az elemi iskolák közvetlen, helyi felügyeletét az iskolai gondnokság látta el, amely 1912 decemberében alakult meg. A telepi iskolagondnokság tagjainak egy részét a főispán nevezte ki, így az elnökét is, Győri Ottmár telepi gondnok személyében, más részük viszont hivatalból lett a gondnokság tagja: a községi bíró, a felekezetek lelkeszei, az iskolák igazgatói. Az iskolák tantestületeiből is kerültek pedagógusok a gondnokság tagjai sorába, és csak ez az elenyésző rész került be választás útján.^{/283/}

A Wekerle-telepen eleinte csak elemi iskolák és óvoda-k működtek, később indultak be a továbbképző ismétlő iskolák.

kisegítő iskolák és a kispesti polgári iskolák kihelyezett osztályai, amelyek később önálló igazgatással működtek de mindvégig önálló épület nélkül.

A lakótelepre a tervezők csak óvodákat és elemi iskolákat szántak. Ezek a munkáslakótelep lakóházaival párhuzamosan fel is épültek. A négy úgynevezett iskolacsoport, tanitói lakásokkal együtt, a telepen arányosan elosztva épült fel, majd később a különálló V. és VI. számú csoportban az óvoda épületek. Az oktatási intézmények építése nem ment azért zökkenőmentesen, a telepen honfoglaló első gyerekek pár évig lakásokból átalakított ideiglenes iskolába jártak. 1911-ig öt lakásból átalakított ideiglenes iskola és egy óvoda működött a telepen 13 tanerővel. Ekkor az elemi iskolások száma 600, az óvodásoké 300 volt a telepen.^{/284/} Az első két iskolacsoport felépülésekor, 1911-ben merült fel az a probléma, hogy az 1908. évi XXIX. tc. 3.§-a csak a munkáslakások költségeit tartalmazza, így az iskolák, s az egyéb közintézmények felépítésének költségeire külön költségvetés szükséges. Ez annál is inkább szükségessé vált, mivel a vallás-és közoktatásügyi minisztérium sem tudta fedezni ezeket a költségeket.^{/285/}

1911 és 1913 között felépült a négy iskolacsoport, általában 12-12 tanteremmel, 1-1 tornacsarnokkal, óvodával és napközis férőhelyekkel együtt.

A Wekerle-telepen - a vizsgált korszakban - rendkívül magas volt az iskolakötelesek száma, tehát a 6-11 éveseké. 1910-ben 16,3 ilyen korú gyermek jutott 100 lakásra, 1920-ban pedig 19,9, akkor, amikor az országos átlag 13,2 illetve 13,9 volt, Budapesten 8,6 és 9,0, Kispesten 13,0 illetve 13,1.^{/286/}

E nagyszámú telepi elemi iskolás számára az iskolák teljes felépülése után 64 tanterem állott volna rendelkezésére, ha az állam gondoskodott volna a telep szükségletének megfelelően más iskolatípusokról is. A telepen ugyanis olyan magas volt az értelmi fogyatékosok száma, - 3,2 % -^{/287/} hogy 1921-től szükségessé vált a kisegítő iskola megszervezése. Ennek osztályait pedig az elemi iskolák helyiségeiből választották le.^{/288/} Ugyanez a helyzet állt elő a polgári fiú- és a polgári leány-

iskola vonatkozásában is, így 1926-ra az elemi iskolák már csak 36 tanteremmel rendelkeztek.^{/289/}

A Wekerle-telepről, helyi polgári iskola hiányában, 1916-ig Kispest polgári iskoláiba jártak át az elemi után is tanulni vágyó telepi diákok. Az 1916-17-es tanévben az anyaváros iskolái már nem tudták befogadni a nagy létszámú telepi jelentkezőt, így a telepre helyeztek át osztályokat, az ottani elemi iskolák tantermeinek rovására. Majd ezek az osztályok az 1918-19-es tanévben leváltak az anyavárosi iskolától, és önálló igazgatóságot kaptak.^{/290/} Az így létrejött Kispest-Munkás-telepi m.kir. Állami Polgári Fiúiskola évkönyvet indított, amelynek vissza-visszatérő témája az iskola épületének hiánya, az elégtelen és egészségtelen helyiségviszonyok. Az évkönyv évről-évre ismertette azokat a memorandumokat is, amelyekkel a telep lakossága ostromolta a pénzügyi és a közoktatásügyi minisztériumokat az iskola épületének felépítése érdekében. Lucza János igazgató az iskola évkönyvének első számában arra kereste a választ; mi okozta azt, hogy a telep építési terveiből eleve kimaradt a polgári iskola gondolata is. S Lucza János cikkének sorai mögött meghúzódik a munkástelepépítők azon hibás szemléletének bírálata, amely szerint a munkásság szellemi igényei nem teszik szükségessé a magasabb iskolák létesítését.

"A tervezők, midőn a munkástelep szép tervrajzát megkonstruálták, nem számoltak azzal, hogy az itt letelepülő munkás-elemnek az elemi iskolai képzettséget meghaladó kultúrigénye is lesz; nem számoltak azzal, hogy itten a szakképzett munkás tömegek polgári iskolába is kívánják majd a gyermekeiket járatni, nem csak azért, mert ma már négy középiskolai előképzettség nélkül a jobb iparágba se veszik fel a tanulót, hanem azért is, mert a mai munkásság maga is törekszik arra, hogy az alapműveltségét emelje. Ezért tömegesen a polgári iskolát keresi fel".^{/291/} A telepi polgári fiúiskolának az 1921-22-es tanévben 500 tanulója volt, tíz osztályra bontva. Ez a tíz osztály hét tanteremben tanult, s a hét teremből is kettő egészségtelen szuterén helyiség volt, egy pedig az iskola ún. orvosi szobája. A hiányokat

fokozta, hogy az iskola nem rendelkezett tornateremmel, fürdővel, szertárral és kézimunkateremmel. Az 1922-23-as tanévben tovább romlott a helyzet, ugyanis a nagyszámú beiratkozó miatt két első osztályt kellett beindítani, s ezeknek elhelyezésére már csak a IV.számú elemi iskola szuterén helyiségében volt lehetőség. 1922-től tehát a polgári fiúiskola két egymástól távoleső épületben, az ún. III.számú és IV.számú elemi iskola épületeiben volt kénytelen működni.

Az ekkor benyújtott iskolaépületet kérő memorandumra Klébelsberg megértő, de csupán szavakban megnyilvánuló támogatást tanúsított, a pénzügyminiszter pedig egyértelműen elzárkózott:

"Habár a Wekerle-telep kiépítése befejezés előtt áll, a pénzügyminisztérium nem látja érettnak a helyzetet arra, hogy a polgári iskolák építését az állami költségvetésbe beállítsa".^{/292/}

Az Értesítő 1926-ban ugyan arról számolt be, hogy a pénzügyminiszter írásban tett ígéretet arra, hogy az 1927-28-as állami költségvetésbe beállítják a telepi polgári iskolák építését,^{/293/} de az még 1928-ban is csak a kérvényezés stádiumában állott. S hiába fogalmazta szigorúbban és követelőbben, egészségügyi és szociális érvekre építve memorandumát a Wekerle-telepi Társaskör, a várt hatás elmaradt, a telep csak a felszabadulás után kapott középiskolát, a Landler Jenő Gimnáziumot. Az 1928-as memorandumban megfogalmazott viszonyok nagyon sokat elárulnak a telep oktatási lehetőségeiről, a diákok egészségügyi helyzetéről.

"Az itteni lakosok gyermekei már szociális okoknál fogva is vérszegények, betegesek, és mint ilyenek mégis kénytelenek jobb elhelyezés hiányában elégtelen iskola helyiségekben, kicsiny elemi iskolai padokban, sőt egészségtelen alagsori helyiségekben tanítási órákon részt venni, ami nem csak pedagógiai, hanem egészségügyi és szociális szempontokból is alapos kifogás alá esik. Mert a polgári fiúiskolának 360 növendéke részére mindössze 7 tanterem áll rendelkezésére".^{/294/}

A rossz, nem kielégítő iskolai viszonyok alapján a tantestület 1931-ben javasolta az iskolaorvosi intézmény

bevezetését, vagy legalábbis az évenkénti orvosi ellenőrzést. Az első ilyen vizsgálatot csak az 1935-36-os tanévben végezték el, s akkor is csak két osztályban. A 199 megvizsgált első illetve negyedik osztályos tanuló közül 1 %-nak a tödeje komoly elváltozást mutatott, 15 %-a erős hajlamot mutatott a tüdőbajra, 20 %-a gyengén tápláltnak minősült, és több mint a felének szuvasak voltak a fogai.^{/295/} Az iskola ez évi értesítőjében a cserkész csapatvezető "Ép testben ép lélek" címmel írott cikkében foglalkozott a tanulók szellemi és egészségügyi problémáival. S ha a cikkíró irredenta és nacionalista magyarázatait, érveit nem is fogadhatjuk el, adatait és helyzetfeltárását annál inkább:

"... a háború óta a tanár nevelő és oktató munkája évről-évre nehezebb és a tanulók előmenetele nem áll mindig arányban a tanár végzett munkájával ... ezt leginkább a szülők szociális körülményei és a tanulók egészségi állapota okozza. A polgári iskola tanulói csaknem kivétel nélkül szegény emberek gyerekei, akik nem Nagymagyarország acélos búzáján nevelik gyermekeiket, hanem megcsonkitott hazánk kenyértelenségén. Így érthető, hogy a polgári iskolában feltűnően sok a rosszul táplált, vézna, ideges gyermek, akik nem csak testi fejlődésben maradnak el az egészségesektől, hanem szellemileg is".^{/296/}

Említésre méltó, hogy a polgári iskola kereteiben működtek, - bár helyiség hiányában állandóan az elhalás veszélyével küszködtek - tanfolyamok, szakkörök. Így; nyelvtanfolyamok, gyorsírás és zene, valamint az 1923-ban megalakult Ifjú Vöröskereszt Egylet, és 1924-től a Wekerle Sportkör is, a polgári iskola szervezésében működött.

1920-tól 1926-ig a polgári fiúiskolában 3 107, a leányiskolában 3 384 tanuló tanult, összesen 6 491 fő, ^{/297/} a huszas évek közepétől ez a szám csökkent; részben az áldatlan iskolai viszonyok, részben pedig az emelkedő iskolai költségek miatt.

1928-ig a telepi polgári iskolákban végzetteknek 56,6 %-a iparos és alkalmazotti pályákra ment, 16,4 %-a tovább tanult, s 27 %-a nem tanult tovább, sem szakmai sem alkalmazotti továbbképzésen nem vett részt.^{/298/}

Az ismertetett nehézségek és problémák ellenére sem mondhatjuk eredménytelennek az állami munkáslakótelepen folyó iskolai oktatást. Feltétlenül érződik persze ebben a vonatkozásban is az, hogy a telep lakóinak nagyobb része kvalifikált, képzett szakmunkás volt, így nem véletlen, hogy az analfabéták száma a Wekerle-telepen az országos átlag alatt maradt, s hogy a tanköteles gyermekek 91,9 %-a járt iskolába, ami szintén jobb átlagot mutat az országosnál, és az anyavárosénál is. Ez az 1925-26-os tanév vonatkozásában annyit jelent, hogy a 2 608 tankötelesből 2 399 gyermek járt iskolába.^{/299/}

A telep lakóinak 73,6 %-a volt írástudó 1910-ben, s 1920-ra ez az arány 83,6 %-ra javult.^{/300/}

A Wekerle-telepi analfabétizmus felszámolását már a dualista Magyarország Wekerle-kormányja megcélozta, s a közművelődést szigorúan irányított és merev korlátok közötti formában a klébelsbergi gondolat jegyében az 1920-as években továbbfejlesztették a kisépesteri állami lakótelepen is.

1909-ben a telepi lakosság közművelődésének biztosítására tervezetet készített a minisztérium. Ebben a tervezetben szerepelt a felnőtt analfabéta tanfolyam elindítása, amelyet az elemi iskolák mellett szándékoztak működtetni, s szerepelt a munkásgimnázium felállításának gondolata is, - a polgári iskolák mellett működtetve. A tervezet népkönyvtárak létesítését rögzítette, amelyet az ún. Munkáskaszinóban kívánt elhelyezni, ahová olvasótermet, könyvtártermet, előadótermeket és irodát is tervezett.^{/301/}

A lakótelep közművelődési szerkezete nem épült ki ilyen formában. Analfabéta tanfolyamok szerveződtek a telepen,^{/302/} de a munkásgimnázium beindulásáról nincs adatunk, sőt a népkönyvtár helyéül megjelölt Munkáskaszinó sem épült fel a Wekerle-telepen.

Az állami munkáslakótelep közművelődését, kulturális és szellemi életét a Wekerletelepi Társaskör, hivatalos nevén a Kispest-Munkástelep lakóinak Társasköre irányította. Mellette, illetve a Társaskör egyik osztályaként működött 1920-tól az ún. Szabad Lyceum, majd 1922-től a Lyceum a Wekerletelepi Iskolánkívüli Népművelési Bizottság kötelékébe került át.^{/303/} E bizottság megalakulása után a telepi népművelés legalább olyan bonyolult hierarchikus hivatali rendszer irányítása alá került, mint minden egyéb, az állami lakótelepen. A Wekerletelepi Iskolánkívüli Népművelési Bizottság ugyanis a kispesti helyi hatóságu bizottság albizottsága volt, s így a helyi, a vármegyei bizottságokon keresztül az országos főfelügyelethez, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozott.^{/304/}

A Szabad Lyceum, illetve az Iskolánkívüli Népművelési Bizottság feladata volt a lakosság kulturális igényeinek helybeni kielégítése; előadások, kiállítások és ünnepélyek megszervezésével. Önálló helyisége nem volt, előadásait a Borovszky-féle vendéglőben tartotta, amelyeknek témája általában népegészségügyi és történelmi vonatkozású volt. Jelentős működésében, hogy a könyvtárszegény telepen, egy 1023 kötetes könyvtárat tartott fenn.^{/305/}

A Wekerle-telep szellemi életében domináns tényező mégis a Társaskör volt. 1910-ben jött létre a telepi tanári kar és Győri Ottmár gondnok kezdeményezése nyomán. A Társaskör volt az első egyesület, amely elindította a telep társadalmi életét, megszervezte kulturális és sporttevékenységét, és igyekezett minden erejével irányítani a munkáslakosság gondolati és szemléleti formálódását. A lakótelep monográfiájában László Gyula így fogalmazta meg a Társaskör funkcióját:

"Célja a telep lakói között szorosabb társadalmi viszony létesítése, a közös gazdasági érdekek védelme és a nemzeti irányú művelődésnek a lakosok körében való terjesztése".^{/306/}

A Wekerletelepi Társaskör elméleti, ideológiai beállitottságát szinte teljes mértékben meghatározta az a tény, hogy az állam lakótelepén, a telep gondnokának védnöksége alatt működött. A teleplakók ideológiai befolyásolásának erőszakossága 1919 után, de méginkább a harmincas években - a korabeli hivatalos, tőkés érdekeket védő állami állásponthoz való ragaszkodással - megfosztotta a kört munkás jellegétől, s tevékenysége kétesértékűvé vált.

Az 1910-ben megszervezett Társaskör elnöke Komora Árpád gépgyári művezető lett, tagjainak zömét pedig munkások alkották. Az 1919 utáni szemléletváltás következtében, - a művezető elnök megtartotta ugyan tisztét - de a kör vezetőségének összetétele már tükrözte azt az új irányzatot, amely 1919 decemberében a Társaskör közgyűlésén a következőkben fogalmazódott meg:

"A társaskör eddig nagyon is egyoldalú életet élt. Tagjai majdnem kizárólag munkások voltak. A telepen lakó tisztviselőkől, vasutasok, postásokból alig néhány tagja akadt. Az idők örvendetes jele, hogy most ezek is nagyobb számban léptek be a társaskörbe, hogy bevigyék a kör életébe a maguk erős magyar nemzeti érzését, mely érzésnek ezentúl uralkodnia kell minden társadalmi intézményünkben". /307/

A tisztviselői, alkalmazotti rétegek erősítése a társaskörön belül a politikai jobbratolódás első jele. E jobbra tolódást megfogalmazó első közgyűlés elfogadott egy kizáró tényezőt is: "... azok, akik a romboló kommunizmus alatt valami szerepet játszottak, eljátszották jogukat is arra, hogy a Körnek tagjai legyenek". /308/

Ezektől az évektől kezdődően a Társaskör tevékenységét ideológiai, politikai vonatkozásban az álmagyarkodás, irredentizmus, nacionalizmus hatotta át. 1934-ben a Társaskör évi rendes közgyűlése így összegezte a kör tevékenységét:

"A Társaskör mint a TESZ, a Nemzeti Szövetség, a Revíziós Liga tagja lelkes harcosa a revíziós eszmének, s hazafias buzgalommal működik közre, mint a hazafiság éber őre, Nagymagyarország újrateremtésében a telepen". /309/

A telep munkáslakossága számára idegen szellemiségű Társaskör, - bár hatása alól az öntudatos munkásrétegek kivonták magukat - a telep belső életében mérgező és káros ideológiai gócot jelentett az 1920-as évek elejétől kezdve. Politikai, ideológiai tevékenységen kívül egyéb kulturális tevékenységet is folytatott, s rendkívüli jelentőséget szerzett magának azzal a ténnyel, hogy fórumává vált a telep gazdasági problémáival kapcsolatos küzdelmeknek is. A Körben csapódtak le első szinten és közvetlenül a lakók panaszai; a telep gazdasági és infrastrukturális hiányainak visszhangja. A telepi gondnok védnöksége alatt működő Társaskör igyekezett ezeket összefogni, továbbítani, s a telep szócsöveként fellépni a gondnokságon, az anyaváros tanácsánál és a minisztériumban is.

A Wekerletelepi Társaskör a Tanácsköztársaság idején beszüntette működését, - s magában az a tény elegendő lenne politikai megítéléséhez - mégis 1919 végén, az újjáalakulása napjaiban olyan hangokat is hangoztatott, hogy "... minden politikai kérdést kizár".^{/310/} Hogy ez mennyire nem így volt, az már e cikk megjelenése után pár nappal, az 1919. december 14-i közgyűlés kitételeiből is kitűnt.^{/311/} Mindezek mellett az 1919 végén újjáalakuló kör programjának egyik sarkalatos pontja volt a telepen lakók közös gazdasági érdekeinek védelme: "A telepen jelenleg még nélkülözzük a villamosvasút közlekedését, a villanyvilágítást, népfürdőt, polgári iskolát, kórházat és munkáskaszinót. Ezek mind olyan fontos közös érdekeink, amelyek eléréséhez szükséges, hogy tömörüljünk".^{/312/} A polgári iskola, a kórház, a fürdő, a kulturház és a villamos a Társaskör akciói ellenére sem valósultak meg a telepen, de egy-két szociális eredmény a Társaskör nevéhez fűződik. Így évekig tartó, következetes munkája nyomán bevezették a villanyvilágítást a telepre, telefonautomatákat szereltek fel, s közbenjárása nyomán a BSZKRT a fővárosi iskolákba járó telepi tanulók részére a reggeli órákban villamos pótkocsikat kapcsolt a szerelvényekhez.^{/313/}

A Wekerletelepi Társaskörben úgynevezett kulturális és sport alosztályok működtek. A legkorábban megalakult alosztálya a munkás énekkar volt, /1910/ majd a munkás zenekart /1920-ban/ és a Társaskör kötelékén belül működött az "Irodalmi Művészeti és Tudományos Egyesület". Valamint egy 550 kötetes könyvtárat is tartott fenn a telepiek Társasköre. Sporttevékenységét a Sakkör, 1913-tól a Wekerle Sport Club /WSC/ és a Szondi Sport Club /SZSC/ fémjelezte.^{/314/} Az alosztályok működése a mindenkori gazdasági helyzet függvénye volt; így a munkanélküliség éveiben gyakorta szüneteltek az egyes szakosztályok, vagy sportkörök, halódtak majd újra éledtek. Legnagyobb sikereket a munkás énekkar, az ún. Wekerletelepi Dalkör ért el, több rádiószerelést is ki-~~hi-~~érdemelt.^{/315/}

A periódikus gazdasági nehézségeken kívül nagy próbatételt jelentett a telep társadalmi életét irányító Társaskör számára, hogy kulturális intézményekkel, épületekkel nem rendelkezett a telep. Rendezvényeinek színhelye vagy iskolai osztálytermek, tornatermek, vagy éppen vendéglők helyiségei voltak. Maga a Társaskör sem rendelkezett külön a saját céljaira épített székházzal, egészen fennállásának 25.évfordulójáig, amikor is végre székházat kapott a Kálmán király utcában, 1937-ben.^{/316/} Korábban a Pannónia úton, munkáslakásokból átalakított helyiségekben működött.^{/317/}

A filmszínház volt a telepen az egyetlen olyan kulturális intézmény, amelynek rendeltetészerű épületet emelt a minisztérium. De ez az építkezés is csak az 1920-as évek második felében indult meg,^{/318/} s 1928-tól működött a mozi a telep főterén.

Azzal szemben, hogy a kulturális és szociális intézmények felépítése elmaradt a Wekerle-telepen, a telep építésének első éveiben, - már 1912-ben - felépült az államrendőrség épülete; a rendőrkapitányság és a lovasrendőri laktanya. A

háború előtti években ugyan felépült a telepi posta épülete is, az orvosi lakások és rendelők, valamint egy gyógyszer-tár is, de ezek a középületek, intézmények mind nem pótolhatták a már ismertetett hiányokat a kultúra és az egészségügy terén. S így bármennyire is értékelendő az a tény, hogy egy munkástelepen belül a társadalmi és kulturális élet számára oróbáltak a hivatalos szervek kereteket és lehetőségeket biztosítani, az anyagi, tárgyi hiányosságok s az ideológiai ráhatás erőszaka miatt nem értékelhetjük azt pozitívan.

VIII.

A századfordulón és a XX. század első évtizedeiben létesített lakótelepek a fővárosi lakásnyomor enyhítését szolgálták. Az alapgondolat a szociális segítség gondolat volt ugyan, de csupán a társadalom meghatározott rétegei számára biztosítva. Állami, városi, üzemi telepek ezek, vagy munkások, vagy tisztviselők részére építve. Ebből következően első és legszembevetőbb sajátosságuk tehát, hogy a telepeken való lakáshoz jutás munkahelyi kötöttséget jelentett. A lakók társadalmi hovatartozása szerint a telepek homogenitása eleve adott; vasutasok, MÁV-gépgyáriak laktak, vagy a Ganz Művek dolgozói, esetleg a városi tisztviselők. E homogenitásból adódóan kézenfekvő lenne, hogy a telepeken kialakult életmódot az ott lakók társadalmi hovatartozása, gazdasági helyzete, szemlélete határozta meg. A felsorolt tényezők kizárólagos érvényesülését azonban megzavarta és befolyásolta az a tény, hogy a telepek létesítését indítványozó szociális gondolat nem volt mentes egyéb, éppen nem szociális jellegű gondolatoktól, hanem állami, városi, tőkés vállalkozói és politikai érdekek színezték azt át. A telep az állam, a város vagy az üzem tulajdonát képezte, a tulajdonos pedig, a tulajdonjog alapján meghatározta többek között a bérleti feltételeket is.

Igy egy meghatározott osztálynak, rétegnek vagy gyári munkásközösségnek csak a tulajdonos által megválogatott csoportjai kerülhettek a telepre. S vonatkozik ez az 1908-as állami beavatkozás eredményeként létrejövő Wekerle Állami Munkáslakótelepre is, amely mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt maga után utasított minden korábbi állami, üzemi és helyhatósági munkáslakás építési akciót; az 1880-as években épült X. kerületi tisztviselő telepet, a MÁV Északi Főműhelyének és Gépgyárának telepeit, és a Ganz Gyár budapesti lakásépítkezéseit is.

A Wekerle-telepet életre hívó törvény, az 1908.évi XXIX.tc. önmagában és terveiben kimondottan pozitívan értékelhető; munkások számára biztosított lakást, s lényegesen alacsonyabb bérért, mint bárhol a fővárosban. Keletkezése a Ferenc József-i Magyarország polgári gondolkodású pénzügyminiszterének nevéhez fűződik, aki több alkalommal a miniszterelnöki tisztet is betöltötte, és a telep építésének idején Budapest Főváros Közmunkatanácsának is elnöke volt. A kisépítési munkáslakótelep létesítése a kor legjelentősebb szociálpolitikai akciója volt, de reális értékelésekor nem mellőzhető az a tény, hogy a kapitalizmus szociálpolitikájának volt az eredménye, amelynek törvényszerűségeiből adódóan nem lehetett mentes a tőkés osztályérdekektől. Minden pozitív értékének elismerése mellett látnunk kell, hogy a rendszer szociálpolitikai kirakatának funkcióját töltötte be. Ezen kívül is az érdekek sorozata fűződött létrehozásához, s magához az építkezéshez is. Állami, gazdasági, szociális és magántőkés érdekek ezek, attól az érdekeltségtől kezdve, hogy az állami iparban dolgozó munkásság egy része - a telepen lakók anyagi és szociális érdekeltsége révén - fokozott függőségbe hozható, hogy politikai szabadsága megköthető, egészen addig az érdekeltségig, hogy a telep mint építkezés is egy kapitalista vállalkozás volt, jó üzlet a pénzügyminiszterhez közel állók és a rokonok számára.

A Wekerle-telepen - létesítésétől, 1909-től, a Horthy-korszak végéig - a lakók mintegy háromnegyedét állami munkások és alkalmazottak adták: MÁV-Gépgyári, északi főműhelyi, dohánygyári, nyomdai munkások, és vasutasok, postások. A lakók többi része magángyarak munkásaiból és a telepi alkalmazottakból tevődött össze. Munkáslakótelep tehát. Akadnak nézetek, amelyek szerint a munkásarisztokrácia lakta a Wekerle-telepet. E nézetek alapját képezhette az a tény, hogy a pénzügyminisztérium által kiadott bérleti feltételek politikai kitételeket, megszorításokat is tartalmaztak. Vagy alapul szolgálhatott az, hogy ezen a telepen jobb körülmények között éltek a munkások, mint a főváros egyéb munkáslakta területein. Bár ez az utóbbi már a telepadta viszonyokból következett. Politikai és szociális jellegű vizsgálódásaink nyomán állithatjuk, hogy ezek ellenére sem hordozta magán a munkásarisztokrata élet jegyeit a Wekerle-telep. Annak ellenére sem vált munkásarisztokratává ez a telep, hogy a Wekerle-kormány csak abban a vonatkozásban szánta munkásteleppnek kispesti lakótelepét, hogy munkásokkal telepítette azt be, s nem titkolt alapkoncepciója volt már a telep létesítésekor, hogy a telepet eszközül használja fel a munkás arcultának átformálásához. Ugyanis egy a munkástól idegen életmódot, illetve annak kereteit adta a telep viszonyaival. A Wekerle-telep valamiféle átmeneti életmódot nyújtott: földrajzi fekvésével; nagyváros tövében, de annak határain kívül, elrendezési tervével, utca- és úthálózatával, város és nem telep jellegével, kertes házaival, a lakások belső elrendezésével, komfortszinvonálával, s a legszegényebb kispolgári élet hangulatát sugalló kisvárosi jellegével. Ezt az inkább vidéki kisvárosi - mint modern lakótelepi - jelleget csak növeli, hogy a telepnek városközpontja épült, sugár és körutakkal, a főtéren emeletes házakkal, parkkal. S ebbe a képbe illik, hogy a házai zömmel földszintesek, a lakások fürdőszoba nélküliek, s hogy építésénél az olcsósági szempont dominált inkább, mint a korabeli színvonal; homoktéglából épült lakásai komfort nélküliek.

A Wekerle-telep külsőségeiben megnyilvánuló kisvárosi jellege ma már idejétmúlt, édeskés és hamis, de ezeknek a külsőségeknek a század elején funkciójuk volt, mégpedig valamiféle városias társadalmi élet kereteit voltak hivatva biztosítani, még akkor is, ha a telep lakóinak belső tartalmától idegen külsőségek voltak csupán. Ehhez a tudatosan szervezett kisvárosi élethez tartozott, hogy a Wekerle-telepi lakóknak volt társasköre, sportklubja, hetilapja, filmszínháza, s volt, - ha szegényes is - könyvtára, iskolái, óvodái. Hogy kulturális intézményei; klubjai, társasköre milyen politikai szellemet voltak hivatva táplálni, az nyilvánvaló, és így céljuk és tartalmuk épp úgy elfogadhatatlan ma számunkra, mint korukban a munkáslakók számára is az volt.

A Wekerle-telepi akcióval az állam kiragadott a munkásosztály egészéből egy csoportot, amelyet érdekeltté, kötötté tett - munkahelyi, mozgalmi vonatkozásban - egy lakással, amellyel és amelynek környezetével erőszakosan módosítani kívánta életmódját, szemléletét a maga érdekei szerint. A munkás gondolkodásmódját kívánta átformálni, s hozzátehetjük, nem sok sikerrel. Ezért a felemás keretek és ezért a felemás életmód a Wekerle-telepen.

A telep lakói az ország minden részéről szerveződtek, eredeti foglalkozásuk szerint ipari munkások, - elég nagy számban szakképzettek - postások, rendőrök, vasutasok és földművesek, még uragási cselédek is. Nagy részükben már a telep-re kerülésük idején is a főváros üzemeiben dolgozó munkások, és az évek során méginkább azokká váltak. Magyarország legnagyobb ipari városában dolgozó munkásosztály részei, annak vérkeringéséből kiszakíthatatlan tényezők. A telepen belüli élet nem jelentett - minden ilyen irányú szándék ellenére sem - hermetikus zártságot, az országos gazdasági és társadalmi hatások a döntő, alakító tényezők itt is. A telep lakó között ugyan voltak egzisztenciális szintkülönbségek, de nem más arányban és főként nem más okokból eredően, mint a munkásosztály

egészeiben. A teleplakók politikai arculatának átalakítása nem történhetett meg, ha esetek és alkalmanként befolyásolhatók voltak is, érdekeik nem válhattak azonosakká az állami érdekekkel. Így az állam szociálpolitikai szándékai nem valósulhattak meg teljes mértékben, de sajnos a munkások telephez kapcsolódó reményei sem. S a Wekerle-telep esetében is bebizonyosodott, hogy semmiféle szociálpolitikával nem hidalható át az alapvető gazdasági, társadalmi érdekellentét. Osztályérdekeket képviselő állam szociálpolitikájában sem lehet mentes az osztályérdekektől, a kapitalista rendszer államilag képviselt osztályérdeke pedig összeegyeztethetetlen a munkásosztály érdekeivel.

Vizsgálódásunk során igyekeztünk egyensúlyba hozni a Wekerle Állami Munkáslakótelep reális értékét jelentő mérleget, történetének keresztmetszetéből szándékosan emeltünk ki pozitív és negatív mozzanatokat egyaránt. Rávilágítottunk előnyeire, amelyek elsősorban a jobb, egészségesebb lakásviszonyok biztosításában mutathatók ki, s hátrányaira is, amelyek munkáslakóinak gazdasági érdekeit, politikai és állampolgári jogait sértik. Tettük ezt abból a célból, hogy rávilágítsunk értékei mellett meglévő - a kor gazdasági-társadalmi rendszeréből adódó - hiányosságaira is. Mert az valóban el kell ismernünk, hogy magyarországi viszonylatban legjobb és legnagyobb, de európai viszonylatban is kiemelkedő szociális létesítmény volt. Minőségében összehasonlíthatatlanul jobb, egészségesebb, emberibb körülményeket biztosító, mint bármelyik korábbi, vagy a Horthy-korszakban később létesített munkáslakótelep Budapest és a vidék telepvi viszonylatában is. Jelentőségét emeli, hogy a budapesti lakásnyomor mélypontjának időszakában valóban segítette és enyhítette a lakásinséget, ha csak időlegesen is. De a mai értékelő nem érthet egyet a korabeli állami alapkoncepcióval; a munkás megkötésével és azzal a törekvéssel, amely a telepátda viszonyokkal, tudatos szellemi ráhatással igyekezett a munkás szemléletét módosítani, elmosni osztályjellegét, valamiféle békés együttélés hamis képét festeni.

És ezen túl azzal sem, hogy az elégtelen gazdasági, szociális, kulturális, egészségügyi viszonyokkal, illetve az azokat kijavító ígéretekkel gazdaságilag és politikailag kiszolgáltatottá tette lakóit.

J e g y z e t e k

1. Thirring Gusztáv: Városaink népességének alakulása
1787-1910. /Városi Szemle 1911.jul.-aug./
2. Thirring Gusztáv: Budapest Főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. /Stat.Közl.70.köt.2.sz./.
3. U.o. A közölt statisztikai adatok alapján.
4. Varga Jenő: A lakásügy mint közgazdasági és szociális probléma Bp.1918.p.8. /Huszedik Század Könyvtára 65.sz./.
5. Ferenczi Imre: A munkáslakás-kérdés különös tekintettel Budapestre Bp.1906.p.20.
6. László Gyula: A Wekerle állami munkástelep monográfiája Bp.1926.p.5.
7. Ferenczi Imre: i.m.p.23.
8. Bárczy István: Előterjesztés a Tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok javítása tárgyában Főv.Közl. 1909.márciusi szám.26.melléklet.
9. Dr Bródy Ernő: A budapesti lakáskérdés /Városi Szemle 1909.p.141.
10. U.o.
11. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények Budapest, 1910.p.10.
12. U.o.
13. Thirring Gusztáv: Budapest lakásviszonyai új világításban, az 1906.évi népszámlálás eredményei alapján.

14. Ferenczi Imre: A munkáslakáskérdés ... című munkájában /p.13./ kielégítő lakásviszonyokról beszél, ha szobánként 1-3 személy lakik, kedvezőtlenről, ha 4-5 ember lakik egy szobában, s csak azt tartja aggasztóan rossznak, ha 6 személy feletti az egy szobában élők száma.
15. Dr Pikler Gyula: Az 1911.évi budapesti lakásszámlálás főbb eredményei. Városi Szemle 1911.szept. és dec.számok. /Pikler adatait felhasználva a Vas-és Fémmunkások Lapja 1912.aug.15. A budapesti lakásnyomor címen cikket közölt,
16. U.o.
17. Bárczy István: i.m.Főv.Közl.1909.márc.26.mell. /Idézi Neményi Ambrus 1883-ban tett előterjesztését/.
18. Dr Bródy Ernő: A budapesti lakáskérdés. Építőipar.1917.p. 91-95.
19. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká ... p.10.
20. Dr Pikler Gyula: i.m.Városi Szemle.1911.p.598.
21. Csergő Hugó: A budapesti nyomor vöröskönyve.Bp.1919. Népjóléti központ kiadása.p.244-245.
22. Dr Pikler Gyula: Budapest halandósága 1906-ban és 1907-ben Városi Szemle, 1908.p.288.
23. Dr Bródy Ernő: A budapesti lakáskérdés, Városi Szemle, 1909.p.141.
24. Pikler Gyula: Budapest halandósága ... Városi Szemle,1908. p.291.
25. A budapesti lakásnyomor, Vas-és Fémmunkások Lapja,1912. aug.15.

26. László Gyula: Wekerle állami munkáslakótelep monográfiája, Bp.1926. p.7.
27. Kabdebó Gyula: Budapest székesfőváros kislakás és iskola-építkezései a Magyar Építőművészet külön füzeté. 1913.p.1.
28. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká. p.22.
29. U.o.
30. Thirring Gusztáv: Adalékok a drágaság kérdéséhez; I.Lakberek Városi Szemle, 1908.
31. Berend T.Iván - Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez.
Tanulmányok Budapest Multjából /TBM/ XIV. 1961.
32. Dr Gerelyes Ede: A főváros egyesítésének centenáriuma, Budapest,1972.p.20.
33. Ruisz Rezső: Budapest telepítési és közlekedési politikájának befolyása a közteherviselés mérvére. Közgazdasági Szemle, 1935.
34. Major Róbert: Budapest külterjes településének kérdéséhez, Közgazdasági Szemle, 1935.
35. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká, p.3. 1.sz.jegyzet.
36. Népszava cikkek: 1906.júl.31. és aug.4.
Buchinger Manó röpirata; "A lakásnyomorról".
37. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká, p.26. 1.sz.jegyzet.
38. U.o. p.26.
39. Ferenczi Imre: A Fővárosi Tanács alkalmazottjaként működött a század elején. A XIV.ügyosztály szakelőadója volt Dr Wildner Ödön tanácsnok mellett.

40. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká, p.17.
41. Ferenczi Imre: Munkáslakáskérdés... p.29.
42. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká, p.22.
43. Engels: Zur Wohnungsfrage, /idézi Ferenczi "A munkáslakáskérdés" című munkájának 37.lapján/.
44. Bárczy István: polgármester előterjesztése a tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok javítása tárgyában. Főv.Közl.1909.márc.26.melléklet.
45. Ferenczi Imre: Községi lakáspolitiká, p.29.
46. Ferenczi Imre: A munkáslakáskérdés... p.139.
47. Varga Jenő: A lakásügy mint közigazgatási és szociális probléma, Bp.1918.p.3.
48. Ferenczi Imre: A munkáslakáskérdés... p.141.
49. U.o. p.90.
50. A vállalati lakások az Iparfelügyelőség ellenőrzése alatt álltak, s az Iparfelügyelőség évi jelentései kitértek az üzemekhez tartozó lakások jellegére, és kimondták, hogy azok nem minősíthetők jóléti intézményeknek.
51. Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása Magyarországon. Városi Szemle, 1913.p.640.
52. Ferenczi Imre: A munkáslakáskérdés... p.87.
53. U.a. p.106-107.
54. 1897-ben létrejött ugyan Budapesten a Munkásotthon Szövetkezet, de a telekspekulációk, és a magas telekárak miatt éppen a kisfizetésű munkásokon nem tudott segíteni.
55. Ferenczi Imre: A munkáslakáskérdés... p.150.

56. Bárczy István: i.m. Főv.Közl. 1909.márc.26.mell.
57. U.o.
58. A Gerlóczy-féle javaslat nyomán azért némi eredmény is mutatkozott: ekkor alakult meg a Hajléktalanok Menhelye Egylet, a X.kerületi tisztviselőtelep, és ekkor épültek a vállalatok kezdeményezéséből a MÁV és a Ganz gyár kőbányai telepei, és a III.kerületi munkástelep is.
59. Bárczy István: i.m. Főv.Közl.1909.márc.26.mell. /Almády Géza előterjesztésének ismertetése/.
60. Az 1909.április 7-én született 744.számú közgyűlési határozat 75 millió koronás összeget szavazott meg lakás és iskola építkezésekre.
61. Bárczy István: i.m. Főv.Közl.1909.márc.26.mell.
62. Kabdebó Gyula: Budapest székesfőváros kislakás és iskola építkezései, 1909-1912. Bp.1913.p.5.
- 63..Dr Sidó Zoltán Budapest főváros lakásügyi intézményei, Városi Szemle, 1912. p.715.
64. Kabdebó Gyula: i.m. p.7., a továbbiakban Kabdebó Gyula részletes kimutatást közölt a felépült lakásokról:

Bérházak,ötemeletesek:

- II.ker. Margit krt. /Menház u.sarok/
IX. Haller u. /Üllői út sarok/.

Négyemeletesek:

- VI. Váci út 87.
IX. Üllői út 119.
IX. Mester u.5-7.
X. Jászberényi út /Harmat u.sarok/

Háromemeletesek:

- III. Miklós tér /Sorompó u.sarok/
V. Berzencei u.46, 48, 50, 52.

VI.ker. Aréna-Tüzér u.sarok
VI. Frangepán u.
VI. Lomb u.
VI. Angyalföldi u.
VI. Lehel u.
VIII. Köztemető út /Alföldi u.sarok/
VIII. Alföldi u.16., 18.
IX. Gyáli út
X. Szörényi u. /Hungária út sarok/
X. Juranics u. /Hungária út sarok/
X. Simor u. 7-13.

Kislakásos telepek:

főlszintesek:

I.ker. Budafoki út
III. Bécsi út
VI. Aréna út
VI. Váci út
VI. Hungária út
IX. Kén u.
IX. Mihálkovics tér
IX. Telepy u.
IX. Haller u.
X. Tattersall
X. Százados út
X. Kőbányai út

Egyemeletesek:

IX. Gubacsi út
X. Ceglédi út
X. Ciprus u.

Főldszintesek és egyemeletesek vegyesen:

V. Pozsonyi út
VI. Palotai út
X. Szörényi u.
X. Százados út /művészházak/

65. A miniszterelnök 1908-ban felhívással fordult a törvényhatóságokhoz, hogy tegyék meg javaslataikat az általános drágaság megfékezésére, és hogy ismertessék intézkedéseiket a legfontosabb élelmiszerek, a tüzelőanyagok és a lakbérek árának csökkentése ügyében. Bárczy István e felhívásra adott válaszában tért ki a városi lakáspolitikai teendőkre is.
66. Thirring Gusztáv: Adalékok a drágaság kérdéséhez, Városi Szemle, 1908.p.104. /Idézi Bárczy memorandumát/
67. OL.K.255.1908.11.tétel; jkv. a képviselőház 1908.febr.19-i üléséről.
68. Bárczy István: i.m.Főv.Közl.1909.márc.26.mell.
69. OL.K.255.1908.11.tétel; jkv. a képviselőház 1908.febr.19-i üléséről.
70. OL.K.255.1909.11.tétel; Országgyűlési Értesítő, a Budapesti Közlöny 1908.évi nov.22-i 269. számának melléklete.
71. Bárczy István: i.m. Főv.Közl.1909.márc.26.mell.
72. Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása Magyarországon, Városi Szemle, 1913.p.671.
73. OL.K.255.1910.40.tétel; minisztertanácsi jkv.1910.júl.7.
74. PTI.658.4/17.p.37. 1926.ápr.21.; Dr Farkas Zoltán törvényhatósági bizottsági tag indítványa.
75. László Gyula: i.m.p.10.
76. Népszava, 1908.okt.18.; "Az állami munkásházak nem lesznek olcsók".
77. Művészet, 1908.p.373-376; Palóczy Antal: A kispesti munkáslakóház telep.

78. U.a. p.373.

79. Virágh Andor: A kisésti állami munkástelep, Társadalmi Múzeum Értesítője, 1910.I.köt.p.42.

80. Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása... Városi Szemle, 1913. p.671.

81. U.o.

82. Virágh Andor: i.m.Társ.Múz.Ért.1910.I.köt.41-58.

83. A Kisésti Wekerle Állami Munkástelep főtere, 1912.
Magyar Építő Művészet, XXXV.évf.1-3.sz.1936.p.28.

84. Virágh Andor: i.m.p.41.58. A lakások nagyság szerinti megoszlásának adatai a különböző forrásokban eltérnek egymástól. Így Rékai Frigyes építésvezető ismertetésében, - amelyet a "Militärische Rundschau" számára készített - 4600 lakást említ, ebből 4000 kétszobásat és 600 hámszobásat. /OL.K.255.1918.4.tétel/. Egyszobás lakásokról említést sem tesz

85. Virágh Andor: i.m.

86. OL.K.255.10.tétel; minisztertanácsi jkv.1910.júl.7.
A pénzügyminiszter előterjesztése.

87. Népszava, 1908.okt.18.; "Az állami munkásházak nem lesznek olcsók".

88. Népszava, 1909.aug.31.; "Csődöt mondott a homoktéglagyártás

89. Városatyák Lapja, 1910.febr.2.; "A Wekerle-telep".

90. Népszava, 1909.aug.31.; "Csődöt mondott a homoktéglagyártás".

91. OL.K.255. 1910. 10.tétel; minisztertanácsi jkv.1910.júl.7.
92. U.o.
93. OL.K.255. 1920.PM.5677.; elnöki iratok,1920.nov.5.; Jegyzék az állami munkásházak és állami épületek építési osztályainak ügykörébe tartozó pénzügyi vonatkozású szerződésekről.
94. A m.kir.kormány 1909.évi működése és az ország közállapotai, p.33.
95. U.a. 1910., 1911., 1912 és 1913.évekből.
96. U.a. 1914. és 1915-1918.évek.
97. U.a. 1919-1922.évek.
98. László Gyula: Wekerle állami munkáslakótelep monográfiája, Budapest,1926.p.18. /A monográfia és a kormányjelentések adatai más években is eltérnek egymástól, dolgozatunkban az utóbbi adataira támaszkodunk inkább/.
99. PTI.601.f.2. /XXXVII-2210/1919.márc.28. /másolat az eredetiről 1919.március 31-én/.
100. OL.L.1.1919.8.4252.PM. 1919.máj.14.
101. PTI.601.f.2. /XXXVII-2940/1919. 1919.jan.24.
102. PTI.601.f.2. /XXXVII-2940/ 1919., 6350/1919.sz. 1919.júl.7.
103. A m.kir.kormány évi jelentései az 1923-25., 1926., 1927. évekről.
104. OL.K. 255. 1918.4.tétel; elnöki iratok,6408/18.PM.1918. aug.19.
105. A Társadalmi Múzeum Szemléje, 1913.p.846;Lakás és építésügy.

106. Az 1870.X.tc.15.§-a alapján Kispest építési szabályrendelet vonatkozásában a Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörébe tartozott.
107. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1908. évi működéséről, Budapest, 1909.p.7.
108. U.o.
109. U.a. p.8.
110. PmL.Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.alispáni iratok 34285/908; a m.kir.Államépítészeti Hivatal levele az alispánhoz, 1908.dec.6.
111. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alispáni iratok 268.f. 184806/1920.jkv.1916.febr.4.
112. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának évi jelentése, 1916-1922. p.20.
113. U.a. p.19.
114. A Székesfőváros Tanácsának 1915.évi július 20-i 33510-V.sz. határozata.
115. PmL.Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.alispáni iratok 33467/1915.
/A Fővárosi Közmunkák Tanácsának levele a vm-hez/.
116. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alisp.ir.590/1910. A kereskedelemügyi miniszter levele a vm-hez.1910. okt.28./.
117. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának évi jelentése az 1910-1911. évekről, Budapest, 1911.p.33.
118. U.a. p.33-43.
119. Kispest-Szentlőrinc; 1925.dec.5, "Wekerle telep lakosai memorandumot...".
120. Kispest-Szentlőrinc, 1926.jan.30.; "A Wekerle telepi mozgalom diadala".

121. Wekerletelepi Értesítő, 1926.nov.1.; Bálint Lajos:
Villamost a Wekerletelepnek.
122. U.o.
123. Budapest környéke, 1908.szept.13.; "Az állami munkásházak"
124. U.o.
125. László Gyula: i.m. p.15.
126. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alispáni iratok 581/1911.
/Engedélyokirat, 1911.május 15.
127. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alisp.ir.; A pénzügy-
minisztérium levele az alispánhoz, 1910.
dec.23.
128. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alisp.ir. 581/1911,
1911.máj.15.
129. OL. K.255. 1918.4.tétel, elnöki iratok 6408/18.PM.1918.
aug.19.
130. László Gyula: i.m. p.15.
131. Dr Sándor Ödön: A Kispesti munkástelep viztornya; Építő-
ipar, 1910.márc.20.p.121-122.
132. OL. K.255.1918.4.tétel. Elnöki iratok 6408/18.PM. 1918.
aug.19.
133. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.alisp.ir. ad 208/1911.PM.
134. U.o.
135. PmL. Kispest község tanácsának közgyűlési jkv-e, 1911.
szept.12.166 sz.véghatározat.
136. OL.K.269.400.tétel. 1928.nov.29. /Kispest felterjesztése
a pénzügyminiszterhez.
137. PmL.Kispest község képviselőtestületének közgyűlési jkv-e
1911.okt.13.

138. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alisp.ir. 20159/1929.
/Jkv.Erzsébet vízvezetékhalózatának ki-
építése és a Wekerle-teleppel kötendő
szerződés tárgyában, 1924.dec.2.
139. U.o.
140. M.kir.kormány évi jelentései, 1930.
141. OL. K.269. 400.tétel. 1928.nov.29. /Kispest rt.város
elterjesztése a pénzügyminiszterhez a
vizmű kibővítése ügyében.
142. M.kir.kormány évi jelentései, 1929.
143. U.a. 1930., 1931.év
144. U.a. 1930.év.
145. Kispest-Szentlőrinc, 1922.dec.16.; "Városunk világitása".
146. Kispesti Hírek, 1921.okt.22.; "A telepi villanyvilágítás".
147. Kispest-Szentlőrinc, 1921.okt.21.; "A Wekerle telepi
villanyvilágítás ügyében ...".
148. Népszava, 1925.okt.27.; "Szocialista javaslatok a MÁV-
munkásjegyek és a Wekerle-telep villany-
világítása ügyében".
149. Kispest-Szentlőrinc, 1925.december 19-26.
150. Kispest-Szentlőrinc, 1926.jan.9.; "A Wekerle telep világi-
tása ügyében"...
151. Wekerletelepi Értesítő, 1926.nov.1.
152. Kispest-Szentlőrinc, 1926.márc.20.
153. László Gyula: i.m.p.48.
154. U.o.
155. Kispest-Szentlőrinci Lapok, 1912.május 12.

156. Kispest-Szentlőrinci Lapok, 1912.június 30.
157. László Gyula: i.m.p.49.
158. U.o.
159. Kispest Szentlőrinci Lapok, 1912.június 30.
160. A Wekerle-telep lakónak jelentős százaléka tartozott a Vasas Szakszervezethez.
161. Vas-és Fémmunkások Lapja,1912.júl.p.4.; "A Wekerle telepen lakó szaktársak"...
162. PmL. Kispest képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1912.nov.5.
163. PmL. Kispest képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1913.máj.2. 72.sz.véghatározat.
164. Kispesti Hírek, 1921.jún.28.; "A Wekerle telepi piaci árusítás ügye".
165. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Hivatalos Lapja, 1910. júl.28.p.271.
166. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alisp.ir. 24005/1911. /m.kir.Posta- és Táviratigazgatóság levele az alispáni hivatalhoz, 1911.júl.4.
167. László Gyula: i.m.p.48.
168. PmL. Kispest képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1910.okt.25. 164.véghatározat.
169. OL. K.255. 1918.10.tétel. Elnöki iratok, minisztertanácsi jkv. 1918. június 15.
170. Városi Szemle, 1913.p.673.
171. OL. K.255. 1910.4.tétel. 3773/1909.PM.1909.okt.11.
172. U.o.
173. U.o.
174. U.o.

175. OL.K.255. 1910.4.tétel. 3773/1909.PM.1909.nov.20.
Wekerle pénzügyminiszter levele a m.kir.állami számvevő-
ség elnökéhez.
176. OL.K.255.1910.4.tétel. 3773/1909.PM.1909.okt. /A pénzügy-
miniszter levele Győri Ottmár gondnokhoz/.
177. OL.K.255.1910.4.tétel. 3773/1909.PM. 1909.okt. /A pénzügy-
miniszter levele az Állami Vasgyárak Központi Igazgatásá-
gához/.
178. U.o.
179. U.o.
180. OL.K.255. 1910.4.tétel. 3773/1909.PM.1909.okt. /A pénzügy-
miniszter levele Győri Ottmár gondnokhoz/.
181. U.o.
182. OL.K.255. 1910.4.tétel, Kibérlési nyilatkozat.
183. U.o. Házirend.
184. Szakszervezeti Értesítő, 1912.febr.; "Magyar munkásjóléti
intézmények".
185. U.o.
186. OL.Z.450/23.cs.1935-1947. 1935.jún.3. /A Hofher-gyár a
Wekerle állami munkástelepi lakásokra vonatkozó megállapo-
dásai és levelezése/.
187. U.o.
188. Magyar Ipar, 1911.p.722; "A kispesti munkáslakások".
189. László Gyula: i.m.p.19.
190. M.kir.kormány évi jelentései, 1909-1918.
191. László Gyula: i.m.
192. László Gyula: i.m.p. 23.
193. A táblázatot a m.kir.kormány évi jelentései, László Gyula
i.m.p.22. és Rékai Frigyes építésvezető jelentése /OL.
K.255.1918.4.tétel. 1918.aug.19./alapján állítottuk össze.
194. OL.K.255. 1918.4.tétel. Rékai építésvezető jelentése,1918.
aug.19.

195. OL.K.255. 1909.10.tétel. 14/MT. 1909.máj.24.
196. U.o.
197. OL.K.255. 1910.4.tétel. 1909.júl.20./Wekerle rendelete/
198. OL.K.269.400.tétel, nem iktatott iratok.
199. U.o.
200. Magyarország,1915.jún.28.; "A háborús Wekerle telep".
201. PmL.Kispest község képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1909.febr.5.No.10.
202. U.a.,1909.febr.9.
203. PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.alisp.iratok,590/1910, 1910. jan.3. /Wekerle levele az alispánhoz/
204. U.o.
205. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja,1912.febr.15.p. 49./ Gr.Ráday főispán jelentése az 1911.év II.félévéről/.
206. Az 1912.évi LX.tc. a budapesti m.kir.államrendőrség hatáskörét kiterjesztette Kispest területére. /Kispest,Pestszentlőrinc, Pestszentimre szerk.: Dr Ladányi István, Magyar Városok Monográfiája XXI.köt.Bp.1937. P.112./
207. Kispest-Szentlőrinci Lapok, 1911.máj.14.; "Kispest és Wekerle-telep".
208. PmL. Kispest község képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1915.aug.12.
209. Budapest Környéke, 1927.okt.9.; "Wekerle-telep ingyenes adminisztrálásáért".
210. Kispest-Pestszentlőrinci Hiradó, 1935.jún.27.; "Kispest és Wekerletelep".
211. U.a., 1911.máj.14.; "Kispest és Wekerletelep".
212. U.o.
213. Kispest-Pestlőrinci Hiradó, 1934.nov.8.; "Kié lesz a Wekerle-telep?"
214. Wekerletelepi Értesítő, 1926.nov.1. "Rovás".
215. U.a. 1927.jan.1.; "Kispesti polgár vagyok-e, vagy nem ?"

216. Népszava, 1927.máj.22.; "Küzdelem Kispest város demokratikus névjegyzékéért".
217. Népszava, 1929.júl.20.
218. Jahn Ferenc dr.: Kispest szociográfiája c. kiállítás katalógusa, 1937.p.14.
219. László Gyula: i.m.p.50.
220. A telep építésekor a tervekben sem szerepelt a polgári iskola épülete, de a lakók - gyermekeik helybeni iskoláztatása érdekében - rendszeresen kérvényezték az iskola felépítését.
221. Mesterházi Lajos: A "Wekerle", Kispest 26. Felszabadultunk, 1970.jan.9. /A XIX.kerület helyi kiadványa/
222. Illés Anna Valéria állami gyermekgondozó tanitónő naplója az 1922/1923-as iskolai évből, a Wekerle telepi IV.számú elemi iskolából. /A Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény iratgyűjteményéből, I.1935.jelzettel/.
223. László Gyula: i.m.p.50.
224. Igazság, 1921.máj.10.; "Kidobják a wekerletelepi munkásokat"
225. Kispesti Hírek, 1921.nov.5.; "A wekerletelepi felmondott lakások fellebbezési tárgyalása"
226. U.o.
227. PTI. 658.f.3/1.ö.e.I.1922.jún.30.; a szociáldemokrata parlamenti frakció jkv-e, 1922.jún.30.
228. Hétfői Napló, 1937.máj.10. /Herczeg Jenő cikke/
229. Pestvidéki Élet, 1937.márc.31.; "Engedjék el a lakbérhátralékokat!"
230. Kispesti Hírlap, 1920.febr.15.; "A kispesti kerületi nemzetgyűlési".

231. Wekerletelepi Értesítő, 1927.márc.1.; "A Wekerletelep a polititikában"
232. Nemzeti Hirlap, 1929.okt.14.; "A Független Polgárok Pártjának sikere a Wekerle telepen".
233. Kispest-Pestszentlőrinci Hiradó, 1934.nov.22.; "A törvényhatósági választásokon egyedül a Wekerletelepen aratott győzelmet a jobboldal"
234. Kispest-Pestszentlőrinci Hiradó, 1935.jan.31. "Városi képviselőválasztásokon"
235. U.o.
236. Népszava, 1929.júl.20. /választási hírek/
237. Wekerletelepi Értesítő, 1927.jan.1.
238. Nemzeti Hirlap, 1929.okt.14.; "A Wekerletelep".
239. U.o.; "A Független polgárok Pártjának Sikere a Wekerletelepen".
240. PTI. 658.f.9/2.ö.e. Linhardt Antal levele Barcsay Ákos főispánhoz az SZDP panaszairól.
241. PTI.658.f. 9/19.ö.e. 1938.ápr.20.
242. Korbács, 1918.nov.23.; "Wekerletelepen, a Főtéren Fábián Gyula elnökletével ünnepi népgyűlést tartottak".
243. U.o.
244. Kispesti Hirlap, 1920.nov.28.; "A Wekerletelepi Fogyasztási Szövetkezet újból megkezdte működését".
245. PTI.628.f. Pestvidéki Büntetőtörvénytörvény 1/1920.B.7296. Domschitz Ferenc izgatási perének iratai.
246. PTI. Visszaemlékezések, H-j-3.; Jakab Rudolf visszaemlékezése, 1958.máj.28.
247. U.o.

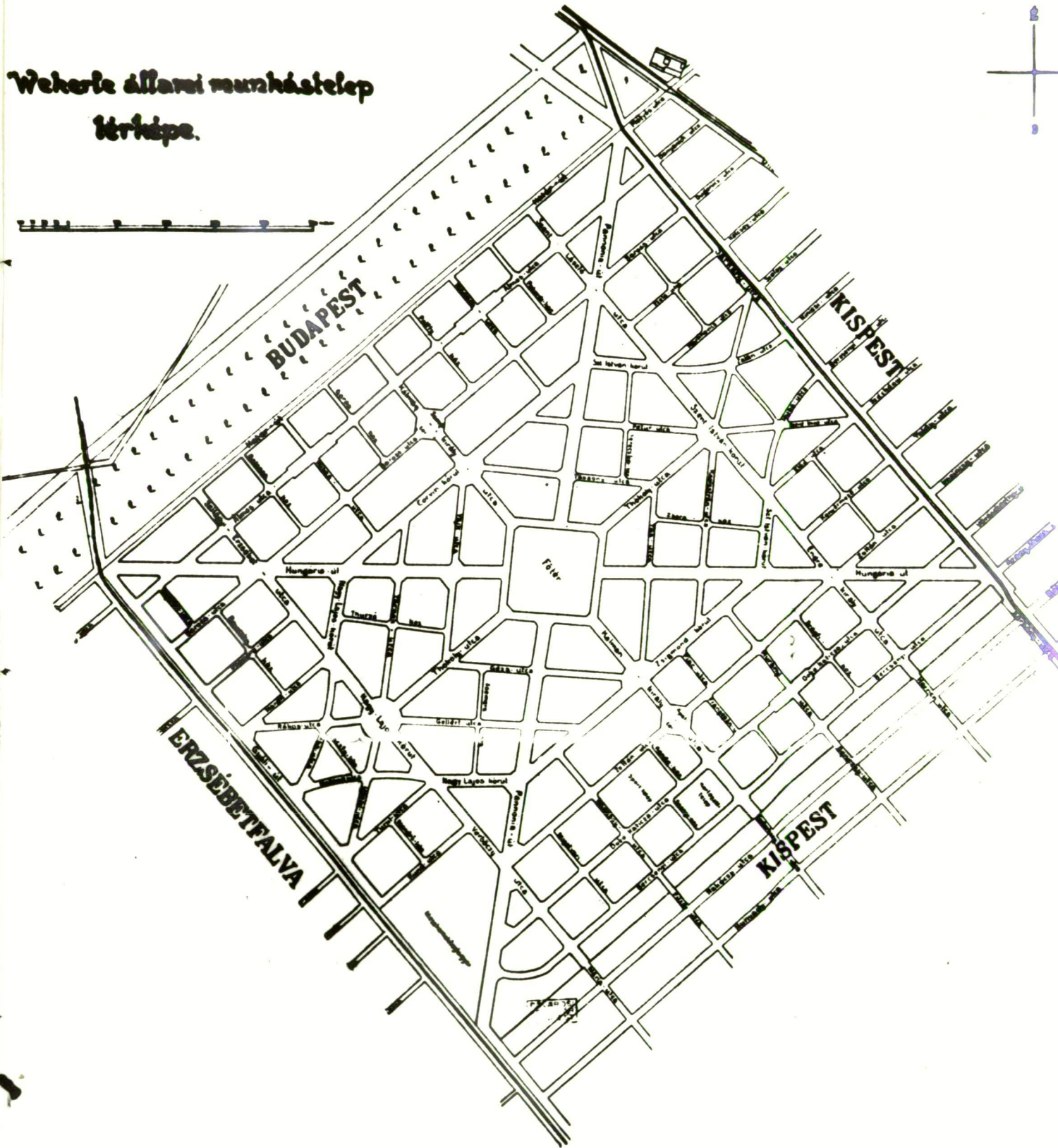
248. Kispesti Munkás, 1919.máj.14.
249. PTI. 628.f. Pestvidéki Büntetőtörvényszék, 1/1920.B.6260.
Vádirat Burger Ferenc iskolaigazgató ellen.
250. Népszava, 1919.máj.14.
251. A negyedik gyári munkásezred első és második zászlóalja
az Északi Főműhely dolgozóiból állt, ld.: Dr Nagy István:
Az Északi Járműjavító története, p.125.
252. PTI. A.658.f. 10/3.ö.e./5 SZDP Jogvédő Bizottságának jkv-e,
1919.nov.5.: Tóth Zsigmondné és Molnár Jánosné wekerle-
telepi lakosok előadják, hogy férjeik vörös katonák voltak,
és már három hónapja az újszászi hadifogolytáborban élnek
embertelen körülmények között.
253. PTI. 628.f. Pestvidéki Büntetőtörvényszék, 1/1921.B.4300.
254. U.o.
255. Kispesti Hirlap, 1920.febr.15.
256. Kispesti Hirlap, 1920. jan.18.
257. PTI. BM.VII.res. 1931-1895. /A.XVII. 1. /1931/56.1931.dec.2
258. U.o.
259. PTI. 614.f.1/1933-11157, Bp-i Büntetőtörvényszék; Vádirat
Molnár Károly és társai bűnperében. 1933.
260. U.o.
261. PTI. 614.f. 1/1933-11157. Bp-i Büntetőtörvényszék; Jkv.
Varga János vallomásáról.
262. PTI. 614.f. 1/1933-11157. Molnár Károly és társai bűn-
perének ítélete.
263. PTI. 614.f. 1/1935-11839.I.köt. Rudas Ede és társai bűn-
pere, tényvázlat, 1935.
264. PTI. 614.f.1/1935-11839.II.köt.B.XIV.12015/1935.Ítélet.
265. PTI. 614.f.1/1935-11839.I.köt.; Rudas Ede és társai bűn-
pere, tényvázlat.

266. Népszava, 1929.szept.1.; "Mit kíván a Wekerle-telep lakossága? "
267. 1927 óta van villany a Wekerle-telepen, ettől kezdődően fizették a lakók havonta a villanyóra-díjat.
268. Népszava, 1929.szept.1.; "Mit kíván a Wekerle-telep lakossága?"
269. Népszava, 1930.júl.4.; "A Wekerle-telepi vízmizériák komoly bajokat okozhatnak".
270. Népszava, 1938.máj.29.; "A Szociáldemokrata Párt kispesti frakciója ...".
271. Kispest-Pestszentlőrinc, 1932.aug.27.; "Wekerle-telepi munkanélküliek...".
272. Typográfia, 1919.jan.31.NO.5.; "A Wekerle -telepen".
273. PTI.668.f.I. /26.Nysz. Magyarországi Könyvnyomdászok és Betüöntők Segélyező Egyesülete jkv-e, 1912.ápr.14.
274. Vas-és Fémmunkások Lapja, 1914.jan.29.p.3.
275. Vas-és Fémmunkások Lapja, 1918.jún.21.; "A kispesti állami munkástelep és a csepeli vízműtelep dolgozói nyílt levele a pénzügyminiszterhez.
276. Dr Nagy István: Az Északi-Járműjavító története, p.76.
277. Népszava, 1908.dec.6.; Landler Jenő: Törvényen kívüli állapot.
-
278. Magyar Vasutas, 1907.49.sz.
279. Dr Nagy István: i.m.p. 86.
280. Vas-és Fémmunkások Lapja, 1915.máj.27.
281. Népszava, 1935.márc.17.
282. Pestvidéki Élet, 1938.márc.; "A vasutasság is megmozdult a wekerletelepi piacon uralkodó állapotok miatt".
283. Kispest-Szentlőrinci Lapok, 1912.dec.1.; "Megalakult a telepen az iskolai gondnokság ...".

284. M.kir.kormány évi jelentései, 1910.p.35.
285. OL.K.255.1911.10.tétel. 4980. alapszám, elnöki iratok, minisztertanácsi jkv. 1911.okt.17. és 1911.okt.25.
286. László Gyula: i.m.p.24.
287. Wekerletelepi Értesítő, 1927.febr.1. /Bartók Andor cikke/
288. László Gyula: i.m.p.34.
289. U.o.
290. U.a.p.38.-
291. A Kispest-Munkástelepi m.kir.Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1921-1922-es tanévről. p.3.
292. A Kispest-Munkástelepi m.kir.Állami Polgári Fiúiskola Értesítője, az 1922-1923-as tanévből. p.3.
293. A Kispesti-Munkástelepi m.kir.Állami Polgári Fiúiskola Értesítője, az 1925-1926-os tanévből. p.12.
294. Kispest-Wekerletelepi Társaskör vezetőségének kérvénye a pénzügyminiszterhez polgári iskola építése ügyében. A Kispesti Helytörténeti gyűjtemény iratgyűjteményéből, jelzete I.422.
295. A Kispest-Munkástelepi m.kir.Állami Polgári Fiúiskola Értesítője, az 1935-1936-os tanévről.p.5.
296. U.o.
297. László Gyula: o.m.p.39.
298. U.a.p.39.
299. U.a.p.33.
300. U.a.p.33.
301. OL.K.269.400.tétel. nem iktatott iratok, 1909.márc.2. Átirat a pénzügyminisztériumhoz a telep szociális és kulturális létesítményeiről.
302. Kispest-Szentlőrinci Lapok, 1912.jún.16 és a Wekerletelepi Értesítő 1927.márc.1-i száma.
303. A Kispest-Munkástelepi m.kir.Állami Polgári Fiúiskola Értesítője, az 1922-1923-as tanévről.

304. A kisésti iskolánkivüli népművelés az 1924-25.évben.
Kisést,1925.
305. A Kisést-Munkástelepi m.kir. Állami Polgári Fiúiskola
Értésítője az 1922-23-as tanévből.
306. László Gyula: i.m.p.40.
307. Kisésti Hírlap, 1919.dec.25.; "A Wekerletelepi Társaskör
közgyűlése".
308. U.o.
309. Kisést-Pestszentlőrinci Híradó, 1934.ápr.26. A Wekerle-
telepi Társaskör közgyűlése, 1934.ápr.22-én.
310. Kisésti Hírlap, 1919.dec.7.; "A Kisést-munkástelepi
Társaskör".
311. L.: a 305. és 306. jegyzet.
312. Kisésti Hírlap, 1919.dec.7.; "A Kisést-munkástelepi
Társaskör".
313. Kisést-Pestszentlőrinci Híradó, 1934.máj.10.;
"A Wekerletelepi Társaskör".
314. László Gyula: i.m.p.40.
315. Pestvidéki Élet, 1939.jan.25.
316. Pestvidéki Élet, 1937.máj.5.
317. László Gyula: i.m.p.40.
318. OL.K.269.400.tétel., nem iktatott iratok, 1926.aug.3.
Szerződés a pénzügyminisztérium és Peremartoni Nagy Alice
között.

Wekerle állami munkástelep
terképe.

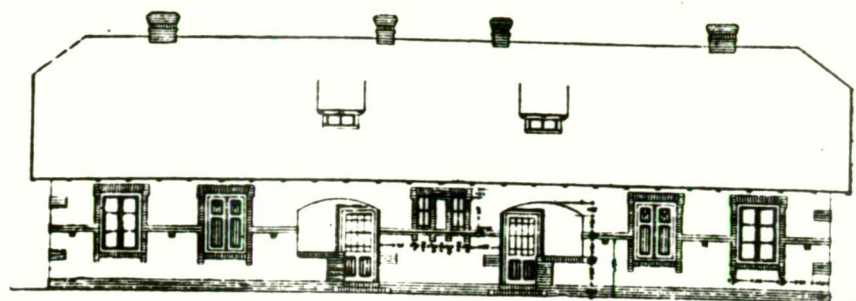
Kispest áll. munkás-telep

III. sz. áll. iskola

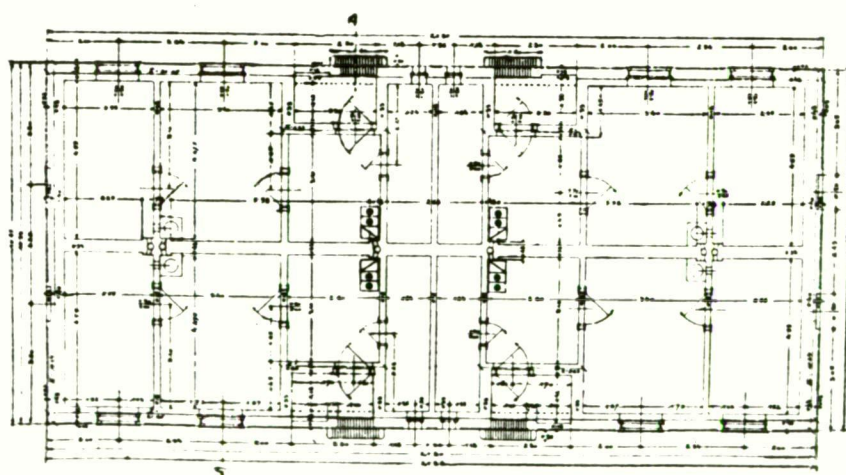

Üdvözlét Borovszky Lajos m. kir. állami
(Wekerle) telepi nagyvendéglőjéből

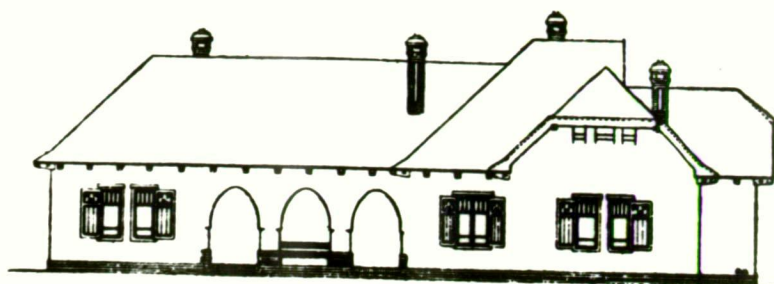

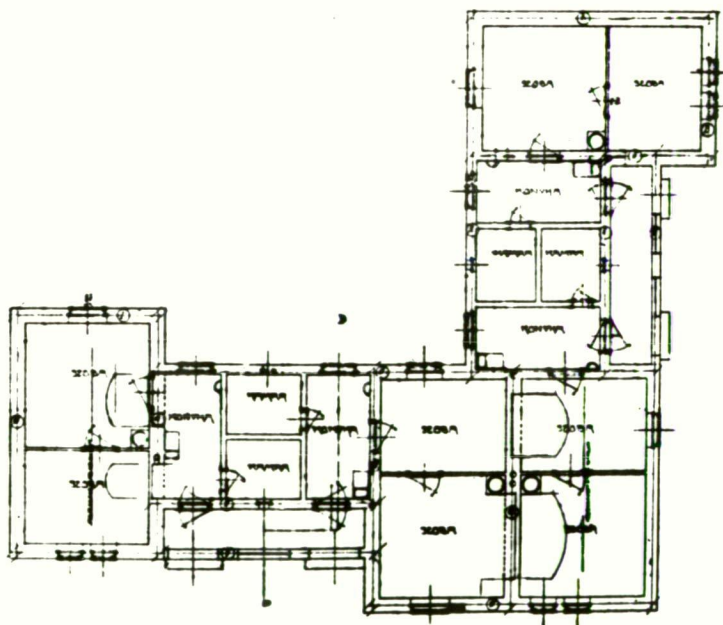
Négy kétszobás lakást tartalmazó ház.

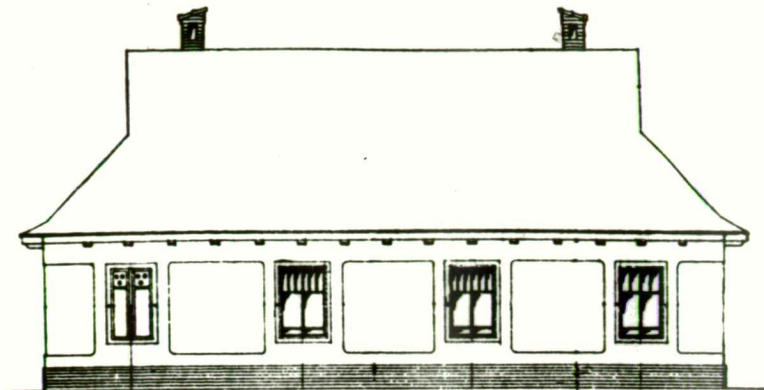
Tervezte a pénzügyminiszterium. (W. I. típus.)

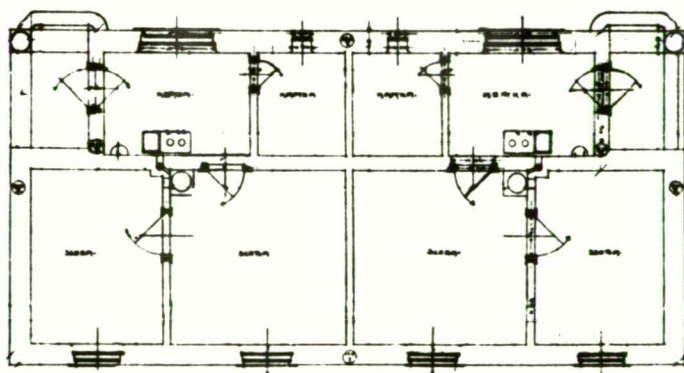
Négy kétszobás lakást tartalmazó ház.

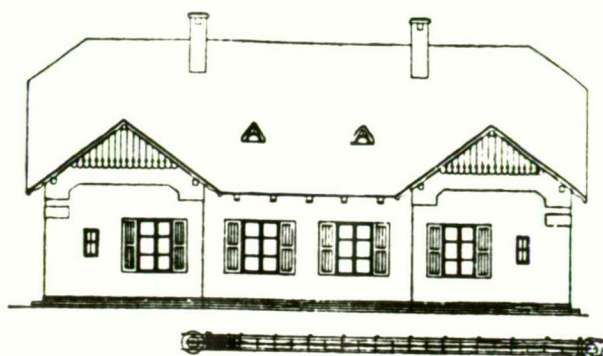
Tervezte Schodits Lajos és Éberling Béla. (S. É. II. típus.)

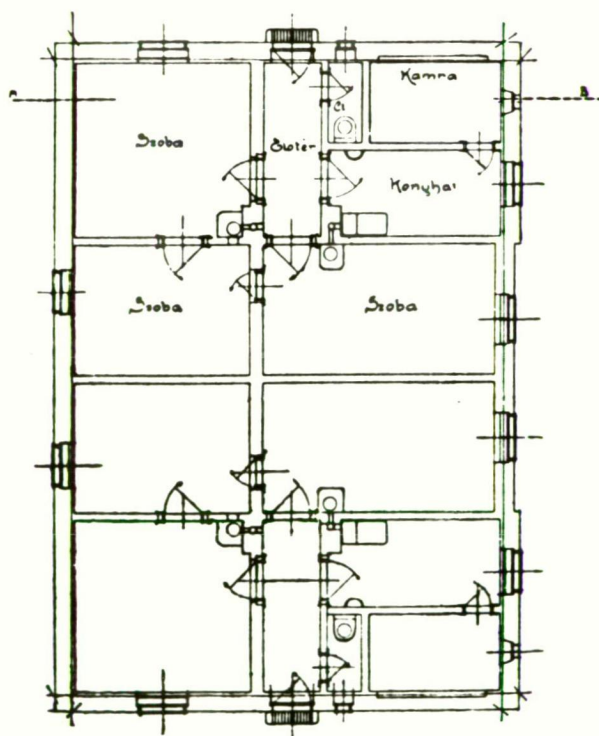
Két kétszobás lakást tartalmazó ház.

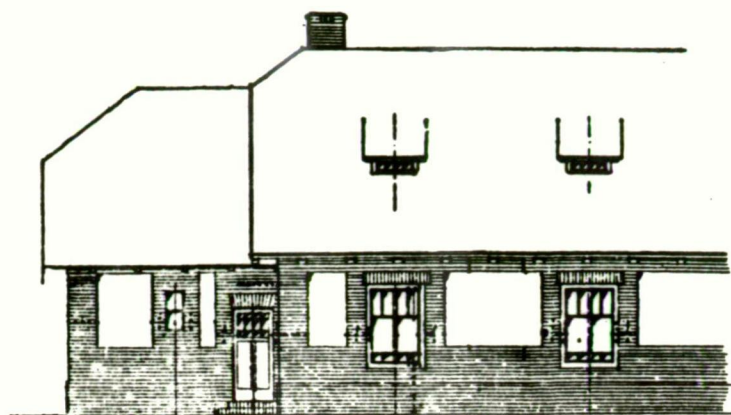
Tervezte *Fleischl Róbert.* (F. I. típus.)

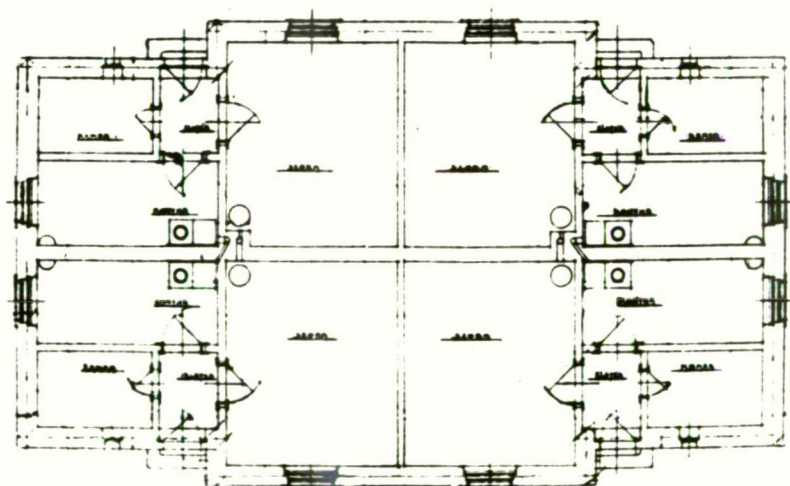
Két háromszobás lakást tartalmazó ház.

61. és 62. ábra. Tervezte *Palóczy Antal*. (P. II. típus.)

Négy egyszobás lakást tartalmazó ház.

Tervezte *Fleischl Róbert*. (F. VI. típus.)

Wissitendo villanos vasubonalaht

Ra Rios all.

